

4.2. A NYELVJÁRÁSOK TÖRTÉNETÉBŐL

JUHÁSZ DEZSŐ

4.2.1. NYELVJÁRÁSTÖRTÉNET ÉS NYELVTÖRTÉNET

A nyelvemléktelen ősmagyar korban és a korai ómagyarban a magyar nyelv kizárólagos megjelenési formái a nyelvjárások voltak. E nyelvjárások kutatásának fő nehézsége abban van, hogy a korai nyelvemlékek jelentős részének adatairól nem lehet vagy csak korlátozottan lehet megállapítani területi hovatartozásukat. Márpedig a történeti adatok helyhez kötése (lokalizációja) a nyelvjárások története tanulmányozásának legfontosabb feltétele. A magyar nyelvtörténet-írás egésze szempontjából is érdemes azonban e kérdéskörről többet tudnunk. Mielőtt tehát sort kerítenénk a magyar nyelvjárások történetének a tételes, áttekintő számbavételére, szólunk röviden az alábbiakról.

Milyen lehetőségek segítik, és milyen nehézségek korlátozzák a régi korok nyelvjárasi viszonyainak rekonstruálását? A kérdés egy része általános nyelvtörténeti jellegű: a nyelvjárástörténeti kutatásoknak is elsőrendű támpontjai az írott források, a nyelvemlékek. Ezek mennyiségi és minőségi eloszlása azonban nemcsak időben, hanem térben is kulcsfontosságú. Az adatok térbeli értékeléséhez viszont helyhez kötésre, lokalizációra van szükség. Sajnos korai nyelvemlékeink jelentős részét, illetőleg a belőlük kinyert adatokat vagy egyáltalán nem, vagy csak korlátozott mértékben tudjuk lokalizálni. Igaz ez például a legkorábbi, Árpád-kori szövegemlékeinkre (HB. és K., ÓMS., KT. és Sz., GyS.), amelyek ráadásul az őket időben követő magyar nyelvű kódexekhez hasonlóan nagy valószínűséggel másolatok, így nemcsak a megfogalmazás, hanem a másolás során is rögzülhettek bennük táji elemek, lehetővé téve a nyelvjárás-keveredést is. A nyelvemlékek születésének a helye, ha olykor megállapítható is, nem perdöntő a nyelvjárasi arculat kiformalódásában, hiszen az írnok nyelvjárása máshol is kialakulhatott.

Sokkal kedvezőbb helyzettel számolhatunk a több tízezer középkori oklevél vonatkozásában. A bennük foglalt tulajdonnevek, különösen a helynevek igen nagy része helyhez köthető a jelölt dolog, például határrész, vízfolyás, építmény, település lokalizálása által. Itt is felmerül azonban a kérdés, hogy a nevekben megfigyelhető tájnyelvi vonások mennyiben tükrözik az adott vidék nyelvjárását (a helyi informátorok közlései által), és mennyire az írnokokét, akik nyelvhasználatára az anyanyelvjáráson kívül még az oklevélkiállító műhely, kancellária írásgyakorlata is hathatott.

Sajátos kettősséget teremt nyelvjárástörténeti vonatkozásban az a nem ritka gyakorlat, hogy a 16–17. századi nemesi – főleg arisztokrata – családoknál íródeákokat is alkalmaztak levelek írásakor. Így a szöveg a diktáló (szaknyelven: a *fej*) és a szöveget rögzítő íródeák (a *kéz*) közös művének tekinthető. Hogy a kettejük nyelvjárása eltérő-e, csak a diktált és – ha maradt ilyen – a saját kezű levelek aprólékos összehasonlítása után állapítható meg. Ha egy fejnek több íródeáktól származó levelei maradtak fenn, az összevető vizsgálat még árnyaltabb eredményre vezethet.

A közép- és újmagyar korban ezt a nyelvjárási többrétegűséget további tényezők is színezhetik. Ilyen például a szerző és a nyomdász, illetőleg korrektor dominanciája a szöveg végső arculatának kialakításában. Egy-egy nyomda, illetve kiadó nemcsak a helyesírás egységesítésében, hanem az erőteljesebb nyelvjárásiasságok „lefaragásában” is határozott magatartást tanúsított. Figyelemre méltó régi nyelvtanaink példaanyagának és – ha a mű magyarul íródott – alapszövegének nyelvjárásiassága, illetőleg a szerzők idevágó metanyelvi megjegyzéseinek tanúsága is. A vallásos tárgyú könyvek, zsoltár- és bibliafordítások egy része már törekszik arra, hogy – a többszöri szöveggondozás által is – széles társadalmi kört szolgáljon, és nyelvhasználata mentes legyen a látványos regionalizmusoktól. Ugyanakkor a nyelvjárásiasságtól eltávolodó írásnormák a középmagyar korban még nagytáji vonásokat mutatnak, amelyeket a korabeli szóhasználat *alföldizmus*, *felföldizmus*, *erdélyizmus* szakszavakkal is emleget, de a valóság ennél összetettebb, hiszen például Erdély kettős tagoltsága (Mezőség, Székelyföld) vagy az Alföld *i*-ző és *ő*-ző tájainak eltérő nyelvisége a normakövetőbb írásbeliségben is kitapintható.

Az írásbeliségből, a nyelvemlékekből leszűrhető nyelvjárásiasság állandó jelleggel felvet egy olyan kérdést, amelynek nemcsak filológiai, kutatómódszertani, hanem történeti dialektológiai és történeti szociolingvisztikai jelentősége van: az írásbeli és szóbeli nyelvhasználat különbözőségét. Az írástudás birtoklása például a középkorban a műveltség magas fokával járt együtt, sőt voltak olyan írástudók, akik hivatásszerűen foglalkoztak írásbeli szövegalkotással: kancellisták, privát és hivatali írnokok, hiteles helyek írnokai, szerzetesrendek vallásos szövegeinek alkotói, fordítói stb. Ezek „profizmusa” nemcsak a helyes írásra való törekvésben (hangjelölés, szövegtagolás stb.), hanem a különböző szövegtípusok sablonjainak alkalmazásában is megnyilvánul. A sablonok azonban többnyire nem egyéni jellegűek, nagy szerepet játszik bennük az írásbeli hagyományozódás, amely sajátos komponensként tartalmazhat egyfajta írnoki attitűdöt is a nyelvjárásiasságokkal szemben. Ehhez persze az írástudóknak szembesülniük kell a különböző tájak eltérő nyelvhasználatával. A főnemesség a többszintű iskolai tanulmányok, a birtokok földrajzi szórtsága, a mobilis életforma okán, a hivatásos írnokok pedig a kancelláriák és kolostorok közösségének nyelvjárási különbözősége, valamint a kezelt iratok révén tapasztalhatták meg a táji-nyelvi sokszínűséget. Ez a nyelvi tapasztalatokban és az íráskultúrában megnyilvánuló, lecsapódó tudás – párosulva műfaji, stílári hagyományokkal és kívánalmakkal – azt eredményezi, hogy a korai írásművek, nyelvem-

lékek a régi magyar nyelvnek csak az egyik oldalát, az írott változatot mutatják meg közvetlenül, az élőnyelvet csak részlegesen, mintegy szűrőn átengedve tükrözik. Ezért sántít az a közhely, hogy a magyar nyelv a 16. századig csak nyelvjárások története, az ómagyar nyelvemlékek pedig írott nyelvjárási produktumok. Az igazság az, hogy – legalább is a szövegek szintjén – már ekkor sincs normajelenségek-től teljesen mentes nyelvi alkotás.

De vajon hogyan beszélhettek régen a magyar nyelvközösség évszázadokig írástudatlan, esetleg elemi iskolai tudást szerző, életük nagy részében csak ritkán, alkalmyszerűen helyet változtató tömegei: a földművesek, falusi iparosok, kisnemesek? Az írásbeliségből származó jól megválogatott példákkal, változatos, az élőnyelvhez szorosabban kötődő szövegtípusok (perszövegek, misszilisek, jobbagylevelek, határleírások stb.) bevonásával, sok tájról begyűjtött adattal, módszeres elemzéssel készített leírásokon kívül elsődrendű forrásunk az újabb kori népnyelv, illetőleg történeti nyelvföldrajzi feldolgozása. Ezen belül is kiemelt helyet foglalnak el a nyelvatlaszok és tájszótárak, amelyek jól összevethető, kiválóan lokalizálható és ábrázolható módon közlik a térbelileg tagolódó nyelvi formákat. Az egy jelenségkörbe, részrendszerbe tartozó adatok egyesített térképes megjelenítései statisztikailag is értékelhetően mutatják azokat a keletkezési göcöket, ahonnan a nyelvi újítások elindultak, valamint a terjedések irányát és az ütközőzónák kialakulását. A nyelvjárási jelenségtérképekre építő összehasonlító nyelvföldrajznak, valamint a nyelvemlékek filológiai, történeti szociolingvisztikai alapú vizsgálatának egymást kiegészítve kell szolgálni a korszerű nyelvjárástörténetet. – A társtudományok közül nélkülözhetetlen a településtörténet és a néprajz eredményeinek a bevonása, az előbbi főleg a nyelvjárásszigetek kialakulása, körülhatárolása, az utóbbi pedig a népi kultúra terminológiájának követése szempontjából.

A nyelvi változások elméletének egyik alaptétele az, hogy a változások a nyelvföldrajzi tér különböző pontjain különböző ütemben zajlanak, egyes régiókban egyes újítások meg sem születnek, vagy épp ellenkezőleg: az elindult változások letérve a változás fő csapásáról, szűkebb körű újításokat hoznak létre. A nyelvi fejlődés többvonalúsága tehát legfőképpen a területi változatokban, nyelvjárásokban valósul meg. Ezek a változatok egymással is, egy idő után pedig a formálódó normaváltozatokkal is kölcsönhatásba léphetnek, tovább gazdagítva és bonyolítva az egyazon szinkrón rendszerben (ill. rendszerekben) egyébként is meglevő alternációkat. Nyelvjárásaink rendkívüli gazdagsága jelzi azt az eseménydús, tájanként változó előtörténetet, amely ugyancsak a nyelvtörténeti vizsgálat tárgya, jóllehet az időben visszafelé haladva egyre nehezebben megragadható. A dialektusokban – különösen a peremnyelvjárásokban és korai keletkezésű nyelvjárásszigeteken – található reliktumok mintegy élő példatárát adják letűnt korok „nyelvi kísérleteinek”, amelyek között nemcsak megrekedt, folytatás nélkül maradt archaizmusok, hanem ma is aktívan ható, működő újítások találhatók.

4.2.2. AZ ŐSMAGYAR KOR

A beszélőközösségek összetartó keretét a feudális állam létrehozása előtt a nemzeti és törzsi kötelek adták.

Az ősmagyar korból nem maradtak fenn magyar nyelvű írásos dokumentumok, és az újkori nyelvjárási tagolódás bizonyos tényei is csak a legnagyobb óvatossággal vetíthetők vissza honfoglalás előtti időkre. Ezért mi is megelégszünk néhány, módszertani szempontból jellemző támpont felvillantásával.

Az ősmagyar hangtörténeti tendenciák kommentálása során az ellenpéldák, kivételek egyik ismert magyarázata az, hogy nemcsak a nyelvrendszerbeli terjedés fékeződhetett le (maradhettek érintetlen szavak és pozíciók), hanem az újítás térbeli mozgása is, így a területi gócponthoz viszonyított perifériákon az eredeti formák maradtak többségben, majd ezek a vándorlások során központibb helyzetbe kerülve visszahathattak az innovatív nyelvjárás(ok)ra.

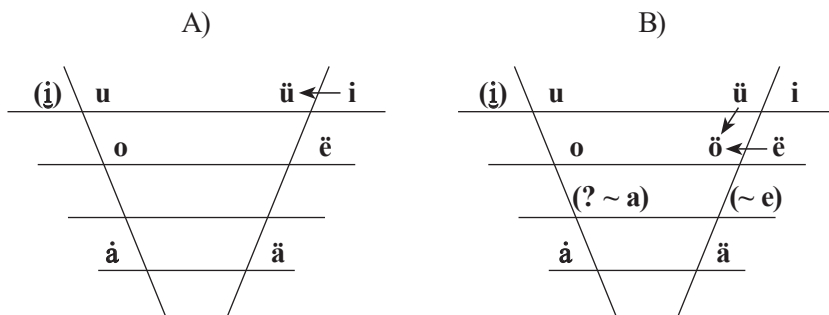
Nagy hatóerejű tendencia az ősmagyar zárhangok és nazálisok réshangúsodása. Például a szókezdő *p*-ből (*φ*-n keresztül) *f*, a *k*-ból mély magánhangzó előtt (*χ*-n keresztül) *h* keletkezett: *fej*, *fül*, *fa*, *fűz*; *hal*, *ház*, *három*, *hó* stb. A kevés számú zárhangú szókezdő fennmaradásának egyik oka a nyelvjárási archaizmusok megőrződése lehet: *por*, *para* 'a halászháló szélére erősített könnyű fadarab', *bal*, *kap*, *kiált*, *kúszik* stb. (Egyes igék zárhangúságának konzerválódását az esetleges hangutánzó eredetük, ezáltal eleven hangtani motivációjuk is támogathatta.) A régi és új alak kettőssége mai nyelvjárási párhuzamként is kimutatható: *homp* ~ *komp* 'földkupac', *hum* ~ *kum* 'hunyn'. Az utóbbi szópár archaikus *k*-s változata az egyébként számos régiséget megőrző Dél-Dunántúlra lokalizálható, l. MNyA. 1159. térk. (vö. később a székely kérdés tárgyalását is). Archaikus formák úgy is megőrződhettek, hogy szóhasadás, alaki és jelentéstani elkülönülés során sajátos szerep társult hozzájuk: *hajlik* – *kajla*, *hív* – *kíván*, szóvégen: *agg* – *ó* (< *a*ⁿ < *ay* < *ag*).

Előfordul, hogy a kisebbségben maradó hangtani alternánsok nem „archaizmus–neologizmus”, hanem közös előzményre visszamenő „A-neologizmus – B-neologizmus” viszonyban vannak egymással, de mindkettőnek eredetileg nyelvjárási kötöttsége is volt. Jó példa erre az alapnyelvi palatális *ś* kétirányú fejlődése. Az esetek zömében a szókezdő *ś* *sz*-szé válik: *szem*, *száj*, *szív*, *szarv* stb. Bizonyos nyelvi reliktumok azonban arra utalnak, hogy létezett az ősmagyar korban egy *s*-ező nyelvjárás, amely az alapnyelvi *ś*-ből *s* hangot fejlesztett. A *sündisznó* számos tájnyelvi alakváltozata közül épp az *s*-ező változat került be a sztenderdbe. (Az *sz*-es tájnyelvi változatok fennmaradását nyilván bizonyos népetimológias átértelmeződések is segítették: → *szin*, *szőr*, *szűr*, *szűcs* stb.) A korábbi hangföldrajzi állapot rekonstruálását megnehezíti, hogy főleg a Dunántúlon és a palóc régióban a *sündisznó*-féle szóösszetételeket kiszorították az egyéb konstrukciók (pl. *tüskésborz*, *tüskésdisznó*, *tüskéskutya*, *töviskedisznó*, *töviskeskutya*, *szúrósdisznó* stb.), középkori jelenlétük mégis feltehető ezekben a régiókban, hiszen bizonyos archaikus reliktumok (MNyA. Cszs. 3. *szindisznó*, 5. *szin-*

disznó), illetőleg a székelyföldi és északkeleti *sz-ező* formák erre utalnak. Az *s*-es alakváltozatok súlypontja (széles elterjedtség mellett) a középső nyelvterületre esik (10. térkép), némileg hasonlóan a *szeder seder* változatához, amely a déli palócban, a Jászságban és a Közép-Tisza-vidéken honos, de szűkebb elterjedtség mellett (11. térkép).

Az önálló szóból keletkezett *-ság/-ség* képző is *s-ező* formában szilárdult meg, de a szóhasadás által fennmaradt néhány *sz-es* származék is: *ország, jószág* (vö. *uraság, jószág*). Néhány további példa az *s–sz* kettősségre, illetve megoszlásra: *sző – sövény, szőr – sörény, szer – sor*, s talán ide tartozik a *szem – sömör* (~ *szömör*) is.

Az említett hangtani megoszlások az ősmagyar kor első felére datálhatók, ezért csak halvány nyomait mutatják nagyon régi nyelvjárások meglétének. A honfoglalás után kiteljesedő, nagy hatóerejű tendenciák közül a labiális *ö-zés* fogható gyanúba, hogy kezdetei – nyelvjárási kötöttséggel – már a vándorlások utolsó szakaszában megjelenhettek. Az ómagyar *ö-zés* ősmagyar előképe az *ü-zés*, amelyet fő hatóerőként éppúgy a labializáció mozgatott, és részben ugyanazokat a szavakat és pozíciókat érintette. Az ómagyarban már jól nyomon követhető, adathozható *hëgy > högy, szëm > szöm, embër > embör, kendër > kendör*-féle változások, amelyek a zárt *ë*-ből formáltak *ö*-t, egyes nyelvjárásokban és etimológiailag megfelelő szavakban már az ősmagyar kor végén is bekövetkezettek, csupán egy nyelvállásfokkal zártabb pozícióban: *higy > hügy, szim > szüm, kendir > kendür*. Mivel az *ü* hang már létezett az ősmagyar korban, a változásnak nem volt fonológiai akadálya. Az *ö* hang azonban csak ekkor volt születőben, így jelenlétével korlátozott mértékben számolhatunk. Azok a nyelvjárások viszont, amelyek már teret engedtek a labiális *ü-zés*nek, nyilván hamarabb és könnyebben hozták létre az *ö* fonémát is. Ebben szerepet játszott egy másik, ugyancsak nagy hatóerejű tendencia, a nyíltabbá válás, amely elősegítette az *ü > ö* változást. Az előbbi példákkal szemléltetve: *hügy > högy, szüm > szöm, kendür > kendör*. Azok az ősmagyar nyelvjárások, amelyek szorosabban, hosszabb ideig voltak kapcsolatban nyugati ótörök nyelvjárásokkal, valószínűleg hajlamosabbak voltak az *i, ë* hangok labializációjára (> *ü, ö*), *ö*-t tartalmazó jövevényszók átvételére, ezáltal az *ö* fonéma megteremtésére, mivel az ótörökben létezett *ö*.

3. ábra: Az ü-t és ö-t megerősítő A) középső és B) kései ősmagyar nyelvjáráások rövidmagánhangzó-rendszere

Az Árpád-kori nyelvemlékekben jelen levő *ö*-zés (*ü*-zéssel váltakozva) arra enged következtetni, hogy a később a jelenség erős fokát mutató nyelvjáráások **már a honfoglaló magyarság nyelvét is megosztották labializáló és labializációt kerülő csoportokra**. A labializáló csoportok nagy valószínűséggel a későbbi *ö*-ző területeken, azaz a Dél-Dunántúlon és a Dél-Alföldön települtek meg. Ide tartozhattak a török által később erősen feldúlt, elpusztított déli vidékek is: Dráva–Száva köze, Szerémség, Bács-Bodrog, Temes és Torontál vármegye, Al-Duna vidéke.

Itt felmerül egy fontos, további vizsgálatot kívánó hipotézis lehetősége: lehet-e az *ö*-ző déli terület annak a magyar csoportnak a nyelvjárási tükrözője, amely egyes feltételezések szerint Árpád honfoglaló népét megelőzően az avarokkal (illetve az avarok első hullámát követően, de még a 9. század végi nagy honfoglalás előtt) a Kárpát-medencébe költözött? Anélkül, hogy ebbe a bonyolult kérdésbe részletesen belemennénk (lásd a kettős honfoglalás elméletének újra és újra fellobbanó vitáját), annyit mondhatunk, hogy a nyelvjárástörténet tényei ezt nem zárják ki. Az említett déli – szűkebben dél-dunántúli –, *ö*-ző nyelvjáráások ugyanis **több olyan nyelvtani archaizmust is tartalmaznak, amelyek csak hosszú, több évszázadon át tartó különállással magyarázhatók**. Ezek közül a leglátványosabb a határozott (determinált) és általános (indeterminált) igeragozás többes szám első személyű paradigmatajainak ősi, elkülönületlen állapota: *leverünk egy diót – leverünk a diót, megsütünk egy tojást – megsütünk a tojást*. A magyar igeragozás történetéből tudjuk, hogy a jelen idejű, kijelentő módú igei paradigma a honfoglalás idejére nagyobb részt már a mai állapotát mutatja. Az utolsók közt alakulnak ki, szilárdulnak meg a többes szám első személy ragjai, illetve ragozási alakpárjai a határozott és a határozatlan tárgyi bővítmény (régí terminológiával: az alanyi és tárgyias ragozás) szerint elkülönülve. A 9. század végi honfoglaló magyarság nyelvében zömmel már a maihoz hasonló morfológiai szembenállást rekonstruálhatunk: *leverü-k (azt) – leverü-mük (valamit)*, azaz a határozott ragozású igealak egy „igető + többesjelből adaptált T/1. személyrag”, az általános ragozású forma egy „igető + személyes névmási alapú T/1. személyrag” szerke-

zetű. A *-muk/-mük* > *-unk/-ünk* és a *-k* > *-juk/-jük* változás az írásbeliségben már az ómagyar kor folyamán végbement, de még a 20. század végén is voltak olyan nyelvjárások, amelyek a nyelvtani homonímiát mutató, tagolatlan T/1. ragpárt (pl. Dél-Dunántúl), máshol pedig a *j* nélküli determinált ragot őrizték. Ez utóbbiak a palóc régióhoz és a Mezőségről kirajzott régi nyelvjárásszigetekhez köthetők (pl. északi csángók, Fekete-Körös völgyi magyarság stb.). A *várjunk* (*aszt*) melléktípus kontaminációval keletkezett a két főtípusból, azok ütközőzónáiban, a *j* elemnek tehát nincs köze a felszólító mód jeléhez (12. térkép).

Az igeragozást érintő archaizmusok közül, amelyek feltehetően ősmagyar eredetűek, még a *látí, mondi, tudi* 'látja', 'mondja', 'tudja' típusú, jelen idő E/3. határozott ragozású formákat emeljük ki. Ezek az ősmagyar kor végén a *látá, mondá, tudá* formájú, elbeszélő múlttal homonim alakokkal váltakoztak, nyilván nyelvjárási megoszlást is mutatva. Mind az *-á*, mind pedig az *-i* (< *-i*) alakú jelen idejű személyrag egy „*-a*- tövéghangzó + *-i* névmási alapú személyrag” együtteséből alakult kettőshangzóból vezethető le. Míg azonban a *látí, mondi, tudi*-féle megoldás egy monoftongizációval és rövidüléssel (*ai* > *i* > *i*) befejezte az alaktörténetét, a *látá, mondá, tudá* formákat a nyelvhasználó közösség újraalkotta, egy innovációval szüntette meg a múlt idővel fennálló nyelvtani homonímiát: *lát-á* → *látó-á* (a csonka *tő* teljestövüsitése) → *látó-já* (hiátustöltő *j* beiktatása) → *lát-já* (hangkiesés kétnyíltszótagos tendenciával) → *látja* (szóvégi rövidülés). Az ősbibb, egyszerűbb *látí, mondi, tudi* típus, amely kimaradt ebből az újításból, ugyancsak a Dél-Dunántúlra és a Dél-Alföldre lokalizálható, továbbá azoknak a zömmel átmeneti jellegű, Hernád és Tisza közti nyelvjárásoknak a területére, amelyek az Abaúj megyei *ő-ző* szigetet is magában foglalják (ez utóbbinak a nyelvjárási gyökerei – Árpád-kori áttelepítés révén – a Dél-Dunántúlra mutatnak). Az izoglosszák mai helyzete alapján feltehetjük, hogy míg az abaúji *ő-zés* határai zsugorodtak, a *mondi* típusú raghasználat területi hatóköre ezen a vidéken jelentősen bővült. Érdekes ugyanakkor, hogy ennek a korai morfológiai próbálkozásnak nincsenek nyomai a Szenc környéki és az udvarhelyszéki *ő-ző* nyelvjárásokban (13. térkép).

Bár csak a középmagyar kortól vannak rá írásos adatok, talán az ősmagyar korba nyúlik vissza a keleti régiókra jellemző, **személyt jelölő szavakhoz járuló határozóragok** keletkezése is: *bírónot* 'bíró(ék)nál', *bírónul* ~ *bírónál* 'bíró(ék)től', *bíróni* 'bíró(ék)hoz'. Az ómagyar nyelvemlékekben mutatkozó hiány feltehetőleg a korai normatörekvésekkel is magyarázható: az írnokok kerülték ezeket a nagyon speciális toldalékokat.

A korszak rövid jellemzését két nevezetesebb korai ómagyar forrás, Bíborban született Konstantin (950 k.) és Anonymus (1210 k./13. sz. 2. fele) **néhány ősmagyar vonatkozású nevének** rövid nyelvjárástörténeti elemzésével zárjuk.

Konstantin császár 948 körül vendégül látta Bizáncban Bulcsú vezért és kíséretét, köztük Termacsut, Árpád dédunokáját, és több fontos információt kapott tőlük a magyarok egykorú és a honfoglalást megelőző történetéről. Így rögzítette

többek között a honfoglalás előtti *Etelköz* őshazanevet és a törzsek neveit, valamint Árpád vezér leszármazottainak háromgenerációs férfinéveit. Ezek a nevek tehát – hangtanilag – elsősorban Bulcsú vagy Termacsu nyelvjáráását tükrözik, de a névhagyományozás természetéből eredően magukban rejthetnek kései ősmagyar, illetőleg honfoglalás korabeli nyelvjárási jegyeket is. Az *Etelköz* tájnév eredeti, görög írásmódú alakja a következő: *Ατελκούζου*, valószínű olvasata pedig *Ātēlkūzū*, vagyis az első szótagban nagyon nyílt, legalsó nyelvallású, a másodikban pedig középső nyelvallású, zárt *ĕ*-vel. Az egyértelmű, hogy a nyelvelék hangjelölése megkülönbözteti a kétféle *e*-t, legfeljebb az lehet vita tárgya, hogy az *Ā*-val jelölt hang alsó (*e*) vagy legalsó nyelvallásfokú (*ä*), azonban akkor szoktak *e*-féle hang jelölésére *a* (illetve *α*) betűt alkalmazni, amikor az *e* legalul helyezkedik el. Hogy ez a jelölés nem véletlen, hanem viszonylag következetes, mutatják a *Kéri* és *Keszi* törzsnevek, amelyek leírva így festenek: *Καρή*, *Κασή*, olvasatuk pedig ez: *Käri*, *Käszí*, szemben a *Megyér*-rel, amelyben az *e* hangokat nem alfával (*α*), hanem epszilonnal (*ε*) adja vissza a forrás: *Μεγέρη* [Megyeri]. A különböző nyelvallásfokú *e*-k tükröztetésére l. még a *Jenő* törzsnevet is: *Γενάχ* [Jenäch ~ Jenäh]. A nyílt és zárt *e* fonémát karakterisztikusan, két nyelvallásfoknyi nyíltsággal megkülönböztető nyelvjáráások ma a Dunántúlon találhatók, illetve a Dunántúlról származó székely dialektusokban tapasztalható ilyen artikuláció. – Érdekes, hogy Árpád fiainak nevét elemezve a második és harmadik fiú nevében azonos hangtani relációk figyelhetők meg, a *ju*- ~ *jo*- ~ *je*-s szókezdet preferálása az *i*-ssel szemben (vö. később *juhász* ~ *ihász*, *junh* ~ *inh*, *joktat* ~ *iktat*): az ótörök eredetű **iley* 'ölyv'-ből származó *Τέλεχ* [Jelex ~ Jeley] és a finnugor eredetű *Τουτοτζάς* [Jutocsa(s)] tkp. 'ital+ka' (~ **ito-csa*). A *ju*- ~ *jo*- ~ *je*- > *i*- változás majd a kései ősmagyarban gyorsul fel, nyugatról kelet felé haladva; erről a korabeli helynevek változása tanúskodik (l. *Juharos* > *Iharos*, *Jován* > *Iván*, *Jovánka* > *Ivánka*, *Jolsva* > *Il(o)sva* stb.).

Anonymus gazdag névanyagából itt csupán egy őshazanevet, a *Dentumoger*-t [Dentümagyar ~ Dentümadzser] és az *Igfon*, *Ygfon* [Igyfon ~ Igyfan ~ Idzsfan] erdőnevet érintjük. A *Dentümagyar* szó második eleme a jól felismerhető *magyer* népnév még eredeti vegyes hangrendű formában, az előtag a *Donec* folyónév ősmagyar hangtanhoz igazodott változata: az átvétel során a *c*-t fonémahiány miatt *t*-vel helyettesítették, és a szó analogikus *ü* véghangzót kapott: **Donetü*. A további változás során hangrendi kiegyenlítés (**Denetü*) és két nyíltszótagos tendencia alakította a nevet (*Dentü*). Közismert tény, hogy Anonymus gesztáját jelentős részben saját korának hely- és személyneveivel népesítette be, de sikerült a szájhagyományra és egy ősgesztára támaszkodva néhány ősmagyar nevet is felhasználnia, pl. *Álmos*, *Árpád*. Ezek közé tartozhat a *Dentümagyar* is, hiszen mind történettudományi, mind nyelvtörténeti szempontból megfelel az ősmagyar rekonstrukcióknak: a Donyec melletti magyarokra, illetve szállásterületekre utal. A nyelvtörténeti, kronológiai hitelesség kritériumai közül a *c* → *t* hanghelyettesítés emelendő ki (vö. a közismert korai népnévi példákkal: *német*, *marót*). Anony-

mus mai ismereteink szerint 1210 körül írta a művét: ha saját kora hangtani szabályai szerint alkotott volna nevet, nem lett volna szükség az említett hanghelyettesítésre, hisz már a másfél évszázaddal korábbi Tihanyi alapítólevélből is idézhetünk *c*-re végződő helynevet: *kasztelic* [Kasztelic] 'Kesztölc'. Ha voltak is a *c* hang meghonosításában nyelvjárási különbségek, a 13. században már aligha állt fenn hanghelyettesítési kényszer. Hogy a *magyer* – *megyer* szóhasadásnak voltak-e kései ősmagyar nyelvjárási vonatkozásai, támpontok híján nem tudjuk megállapítani.

Az *Igyfon*, amely a Bihar megyei Réz-hegység Árpád-kori neve volt, az *egyház* szó előtagjában is megfigyelhető ősmagyar *igy* ~ *ëgy* 'szent', valamint a *fon* ~ *fan* 'sűrű fonadék, szörzet, gyökérzet stb.' jelentésű szavakat tartalmazza, így kikövetkeztetett jelentése 'szent sűrű <erdő>', amely még a pogány hiedelemvilág talaján született. Az *igy* szót később kiszorította a szláv eredetű *szent*, a *fan* pedig visszaszorult a szaknyelvek és a nyelvjárások világába. Az *igy* ~ *ëgy* ősmagyar kori elterjedtsége széles körű lehetett, mivel Árpád-kori helynevekben is többféle előfordul, pl. Nyugat-Dunántúl: *Hegykö* (< *Igykü* 'szent kö, szent hegy'), Közép-Dunántúl: *Hegymagas* (< *Ügymagas* ~ *Igymagas* 'szent magaslat'), Bihar megye: *Igyfan*. A sűrű gyökérzetre utaló *fan* szónak és származékainak (*fanos* <répa>, *fafandza* 'a fa törzséből szakállszerűen kinövő gyökérzet', *fandzsás* < *fancsás* 'csíráztatott <gabonamagvak>') a középső és déli nyelvterületen felbukkanó nyelvjárási példái azt sejtetik, hogy a metaforikus jelentésváltozás területileg szűkebb körben valósult meg.

4.2.3. AZ ÓMAGYAR KOR

Az ómagyar kor kulcsfontosságú a magyar nyelvjárástípusok, nyelvjárási régiók kialakulása szempontjából. A honfoglalástól a mohácsi vészig lezajlottak azok a legfontosabb nyelvi és településtörténeti mozgások, amelyek mai nyelvjárásaink arculatát és elhelyezkedését alapjaiban meghatározzák. Csupán egy nagyobb horderejű történelmi eseménysorozat, a törökdúlás, majd az annak következményeit felszámolni kívánó újkori betelepítési, migrációs folyamatok rendezik át később egyes területek etnikai és nyelvjárási szerkezetét. (Erről érdemben a következő fejezetekben szólnunk.)

4.2.3.1. NYELVJÁRÁSTÖRTÉNET ÉS TELEPÜLÉSTÖRTÉNET

Mielőtt a főbb nyelvjárási jelenségek kialakulásáról, illetve fejlődéséről szólnánk, szükséges néhány településtörténeti megállapítást tenni. – A honfoglalást követő egy évszázad, a kalandozások koraként is emlegetett idő átmeneti korszak a magyarság életében. Zajlik a megtelepedés a Kárpát-medencében, de a társadalom

még a törzsi-nemzetségi keretek között működik. Az államalapítás korabeli etnikai, nyelvi határokat jól jelzi az a térkép, amely a törzsnévi helynevek (*Megyer, Tarján, Kürt, Gyarmat, Jenő, Kér, Keszi, Nyék*) elterjedését ábrázolja. A törzsi rendszer 11. században befejeződő felszámolása után ilyen helynevek valószínűleg már nem – vagy csak kivételesen – keletkeztek, addig viszont a korabeli nyelvterület szinte minden pontján feltűntek (14. térkép). **A törzsi nyelvjárásokat felváltó területi nyelvjárások korát tehát csak a 11. századtól datálhatjuk.**

Amint az 14. térkép is szemlélteti, a magyarság a legeltetésre, állattartásra és földművelésre alkalmasabb síkvidéki, folyó menti és dombos tájakat, völgyeket szállta meg a legsűrűbben, megállt a magas hegyek lábánál. A Duna–Tisza közének homokos pusztáit, a Felföld és Erdély magas hegyeit ritkán vagy egyáltalán nem vették etnikailag birtokba. Bizonyos perifériákon úgynevezett segédnépek helyezkedtek el; ilyen például a Fertő tó körzete, ahol a csatlakozott besenyők jelentős hányadát telepítették le (nyilván ezért sincsenek törzsi helynevek), ezek azonban egy-két évszázad alatt asszimilálódtak, hasonlóan egyéb szétszórt csoportjaikhoz. Erdélyben a nagyobb folyók, a Szamos, Maros, Kis- és Nagy-Küküllő széles völgyei voltak a sűrűbb megtelepedés színterei.

A Maros felső folyása mentén, Erdélyben már a 10–11. században is voltak elszórt székely telepek. A Székelyföld nagyobb arányú betelepítése határvédelmi és gazdasági céllal a 12–13. században zajlott, de a spontán migráció még a további századokban is tartott. (A fő vonzerőt a feudális kiváltságok jelentették.) A székelyek erdélyi településtörténete elválaszthatatlan a Kárpát-medence egyéb pontjain felbukkanó kisebb-nagyobb székely, illetve határvédő csoportok történetétől. Ezek közös vonása, hogy főleg a nyelvterület peremén, a határ- és gyeplévédelem stratégiai pontjain, illetve központi szerepet játszó várak környezetében jelennek meg. Az egy-két településre korlátozódó székely falvak igen hamar átvették a környező vidékek nyelvjárását, vagy nyelvileg is asszimilálódtak, ha idegen etnikum vette körül őket. A katonailag kiemelt fontosságú helyekre azonban néhány tucatnyi falut is telepítettek, amelyek főbb nyelvjárási jegyei megmaradhattak. Ilyen tömböt alkotó székely telepek voltak például északnyugaton, a Kis-Kárpátok lábánál. Északi telepeik később asszimilálódtak a szláv környezetben, déli részük, amelyik lenyúlt a Csalló és a Duna vonaláig (ma Szlovákiában: Szenc, Réte, Csütörtök stb.), nem szakadt ki a magyar környezetből, de megtartotta elkülönült nyelvjárását, amelynek legfőbb jellemzője az *ő*-zés korai, hangsúlytalan formája. – Kelet felé haladva a következő ilyen tömbszerű képződmény az abaúji *ő*-ző nyelvjárássziget, amely a Kassán áthaladó észak–déli irányú hadi és kereskedelmi út mentén települt, ugyancsak védelmi, stratégiai céllal. Létesítésekor az etnikai határon épített gyeplé mögött helyezkedett el, később a magyarság északi irányú terjeszkedése túlhaladta. Az évszázadok során palóc jegyeket is magába fogadott, de alapvonásaiban nyelvjárása megegyezik a Szenc környékével (l. pl. Pusztafalu, Magyarböd). – Ilyen lehetett a bihari székelység dialektusa is a Sebes-Körös felső folyása mentén, Nagyváradtól keletre. Ez a népcsoport

a 12–13. század fordulóján Erdélybe települt (nyilván oda telepítették), megalapítva a Telegdi széklet. A telegdi székelyek a Bihar megyei korábbi központjuk, Székelytelegd nevét vitték tovább. Telegdi szék – későbbi nevén Udvarhelyszék – alapnyelvjárása ma is *ö*-zű, jóllehet ugyancsak feltöltődött más környezeti elemekkel (a többi székely szék tájnyelve nem *ö*-zű jellegű).

Az Anonymus személyét és nyelvét érintő újabb kutatások arra engednek következtetni, hogy a névtelen szerző talán Bihar megyei származású volt, így a gesztájában felbukkanó *ö*-zés a helyi székelység egyik utolsó nyelvjárási reliktumma is lehet a keletre településük előtt. A királyi kancellária és a hiteles helyek írásgyakorlata a 13. században nyilván jól „tolerálta” mind a jegyzőinek, mind pedig az általuk létrehozott írásművek tulajdonneveinek az *ë* ~ *ö* (~ *ü*) labialitásában megnyilvánuló kettősséget, illetve változatosságot. Íme néhány labiális forma a Gesta Hungarorumból: 17. *hymusuduor* [*Hímösudvor*], 32. *zepuf* [*Szepös*], 50. *uert(us)* [*Vértös*], 56. *urcun, vrcun* [*Örkön* ’Örkény’] stb., de vannak *ë*-zű ellenpéldák: 28. *zeguholmu* [*Szégüholmu* ’Szeghalom’], 40. *gemellen* [*Gyëmölcsén* ’Gyümölcsény’], illetőleg váltakozó alakok is: 19., 50–51. *velec* [*Velék*], de 20., 51–52. *veluc, ueluc* [*Velök*], 44. *temef, temes* [*Temës*], de 11. *tem(us)* [*Temös*].

Az Árpád-kori kis szövegemlékek enyhe fokú *ö*-zése (illetve *ü*-zése) tovább erősíti azt a feltevést, hogy a formálódó kancelláriai norma nemcsak türte, hanem szerény mértékben preferálhatta is a labiális változatokat: HB. *zumtuchel* [*szöm-tökhel* ~ *szümtükhel*], *num* [*nöm* ~ *nüm*], *terumteve* [*terömtebé*], *ilémucut* [*isëmü-köt*] stb.; KT. *num* (1-szer), de *nem* (3-szor), KTSz. *mendun* [*mëndön*], *leluc* [*lélök*], *cuetlegum* [*küetségöm*], de *cuetlegem* [*küetségëm*] is stb.; ÓMS. *thekunched* [*teküntsed*], *werud* [*véröd*], *wirud* [*víröd*], *werethul* [*veretöl*], *lceplégud* [*szép-ségöd*], *engumet* [*engömet*], *num* [*nöm* ~ *nüm*], de *lepedyk* [*sepedék*], *epedek* [*epedék*], *ezes* [*ézës*], *lcegegkel* [*szégekkel*] stb.; GyS. *kegullege* [*kégyössége*], *kuner* [*könyér*], de *kerezit* [*kérészt*], *tiftes* [*tisztës*] stb.

Vajon honnan települhettek az említett *ö*-zű székely (vagy nem székely, de hátráfgyelő feladattal megbízott) közösségek, ha nyelvjárásuk strukturálisan eltér a környezetüktől? Az újkori nyelvjárási régiók között kettő olyan található, amelyre az *ö*-zés teljes területiségében és eredendően jellemző: a dél-dunántúli és a dél-alföldi. Közülük a dél-dunántúli az, amely a török hódoltság pusztításait követően épebben megőrizte középkori nyelvföldrajzi szerkezetét: itt fennmaradt a sűrű, aprófalvas településszerkezet, a Dél-Alföldön a hódoltság után nagy határú falvak, ritka településhálózat alakult ki, amelyet később nyelv- és nyelvjárászsigetek tarkítottak. Elvileg tehát mind a Dél-Dunántúl, mind a Dél-Alföld Árpád-kori *ö*-zű dialektusai kibocsáthattak olyan *ö*-zű csoportokat, amelyek északnyugaton, északon, keleten határ- és gyeptüvédelmi feladatokat láttak el, de a Dél-Dunántúl nyelvi és történeti állapotai alkalmasabbak az ilyen célú rekonstrukcióra (Baranya megyében, Nagyvátyon a székelység egyik korai központja is kimutatható).

Határvédő, hátráfgyelő feladatok azonban nemcsak a székelyekre és besenyőkre hárultak. A gyeptüzőnákban számos középkori helynév maradt fenn,

amely *Őrökről*, *Lövökről* tanúskodik. Ezek jelenthettek egy-két települést, de akár jóval többet is. A nyelvterület nyugati részén két olyan góc maradt fenn, amely ilyen, részben szabad jogállással is rendelkező csoport jelenlétéről tanúskodik: az egyik a délnyugati végeket figyelő *Őrség* (Nagyrákos, *Őriszentpéter* környéke), a másik a nyugati gyepekre telepített *Őrvidék* (mai települései Ausztriában: Alsóőr, Felsőőr, Felsőpulya, *Őrisziget*). Mindkettő organikusan kapcsolódik környezete magyar nyelvjárástípusához, a ma nyugat-dunántúlinak nevezett régióhoz. Egyedi arculatukat az határozza meg, hogy peremhelyzetükből eredően mind archaizmusokból, mind egyedi neologizmusokból átlagon felüli mértékben őriztek meg jelenségeket. Az *Őrvidék* nyelvjárása ezen kívül nyelvsziget is, amelyet már nagyon régóta bajor-osztrák nyelvjárások vesznek körül, így a mondott különlegeségeket még fokozottabban tükrözik. Íme néhány jelenség az archaizmusok közül: Nagyon határozott a nyílt *e* – zárt *ë* különbség: a nyílt *e* többnyire legalsó nyelvállású *ä*-ben realizálódik. Az E/3. birtokos személyjel és a múlt idejű, határozott ragozású E/3. palatális hangrendű igealak személyragja zárt *ë*-t tartalmaz: *kezë, nézië*. (A labializált formák már a neologizmusokhoz sorolandók: *fülö, ütöttö*.) Néhány, a köznyelvben illeszkedő toldalék egyalakúsága: *kerná(l), Feriho, kapáve(l)*. A T/3. birtokos személyjel ősmagyar állapotot őrző alsó nyelvállású előhangzója: *házak* 'házuk', *kertek* 'kertjük'. (Még az ebből fejlődő más nyelvjárásbeli *házok, kerték* > *kertjék* > *kertjök* formák is régiesnek számítanak!) Sajátos helyzetűek nyelvtörténeti szempontból az *őrvidéki, ty, gy* helyett álló *cs, dzs* hangok. Ezek valószínűleg nem a *ty, gy* folytatói, hanem közös előzményüké, az ősmagyar palatális *cs*-é, *dzs*-é. Ilyen, „archaikus neologizmus” csak a legrégebbi szigetnyelvjárásainkban maradt fenn, például az északi csángóban és egyes mezőségi falvakban.

Az összehasonlító nyelvjárástörténet tanúsága szerint a **Székelyföld** benépesítésében nemcsak a dél-dunántúli (és/vagy délvidéki) *ö*-ző székelység játszott szerepet, hanem a nyugat-magyarországi *örök* és egyéb lakosok is. A Magyar Királyság nyugati kapcsolatainak Árpád-kor folyamán bekövetkező konszolidációja, valamint a keleti fenyegetettség fokozódása miatt (úzok, kunok, tatárok megjelenése) a keleti határokat kellett megerősíteni. A székelyek első hullámú betelepítése után a Székelyföld megerősítése nyugat-magyarországi *örökkel* és egyéb, a jobbágyságból szabadulni kívánó dunántúli lakosokkal folytatódott. Csíkszék lakossága például nagy valószínűséggel az *Őrségből* és környékéről települt át keletre, az utolsó hullámban pedig Háromszéket népesítették be, zömmel ugyancsak nyugat-dunántúli eredetű populációval. Mielőtt azonban a háromszékiek a mai helyükre költöztek volna, egy ideig a dél-erdélyi gyepeket védték, majd ezt a területet a 13. század első negyedében az ugyancsak betelepített szászoknak adták át. Hogy pontosan honnan települtek át ezek a magyar csoportok, a nevük világosan jelzi: Sepszi szék: Szászsebes és környéke, Kézdi szék: Szászkezd és környéke, Orbai szék: Szászorbó és környéke. (A különböző vidékekről a Székelyföldre került lakosságot a közjogi és közigazgatási összetartozás tette

relatív egységessé, de a nyelvjárási tagoltsága jelzi a „többforrásúságát”, ezen belül pedig az *ő-ző* terület az eredeti székely centrumot.) – Íme néhány közös vonás a Nyugat-Dunántúl és a második hullámban érkezők dialektusai között: a nyílt, legalsó nyelvállású *ä* használata; az *i, ú, ű*-k gyakori rövidítése, a monofongusokkal váltakozó nyitódó diftongusok az *ó, ő, é* helyén, az ikes ragozás viszonylag ép állapota, az *innya, rinya* típusú főnévi igenevek megléte, az *-ít* képző *-itt* alakja stb.

Gyulafehérvárnak, Erdély Árpád-kori központjának a környéke, a történeti Fehér megye jelentős része honfoglalás kori megletelepülésű. A Mezőség déli részére jutott ebből a legkorábbi lakosságból is, de a tájegység nagyobb hányada északról települt a Szamos völgyén keresztül, így nyelvjárása is a Szamos alsó folyása, valamint a Felső-Tisza tájnyelvével mutat rokonságot. A magyarság nagy szabású középkori keleti terjeszkedéséből azután a Mezőség is aktívan kivette a részét, ugyanis a moldvai régió első magyar telepeseit is ez a vidék bocsátotta ki. Az első hullám megérkezése valószínűleg még az Árpád-kor végéhez köthető, és – legalábbis részben – összefügghet a határfigyelő szolgálattal, tehát központilag is támogatott akció volt. A Szeret folyó partján láncszerűen létrejött falvak lettek a legarchaikusabb, északi és déli csángó nyelvjárások megalapozói. A migráció azonban folytatódott, sőt meg is erősödött a 14–15. században. A szomszédos Székelyföld csak ezt követően kapcsolódott be a folyamatba: a közeli Csík, Gyergyó és Háromszék lettek a fő kibocsátók a 15–16. századtól kezdődően. Moldvai nyelvjárásai tehát kettős, mezőségi és székely gyökerűek. A déli csángók nyelvjárása keverék jellegű, mivel az idők során a mezőségi alapra jelentős székely réteg települt. – Néhány észak-mezőségi jegy az északi csángóban: a zárt *ë*-zés csak nyomokban van meg, a nyílt *a*-zás közepes, a zárt *i*-zés gyenge fokú, a legarchaikusabb településeken megvan a *ty ~ cs, gy ~ dzs* alternáció (*kucsa, dzserek*), a hangsúlytalan *ö-t e* helyettesítheti. Néhány székely sajátosság Moldvai déli, székelyes jellegű nyelvjárásaiból: erős zárt *ë* – nyílt *ä* ellentét, az *á* hangszíne zártabb a köznyelvinél, gyakori a hangátvetés (*feteke, mazdag*); az egy szótagú *t* végű igék egyes ragos alakjai kötőhangzó nélküliek (*üttem, süttem, vettem*), az ikes igék gyakoribbak a köznyelvinél (*küzdik, forrik, termik, megállik, fujik*), a T/3. birtokos személyjeles formákban *-uk/-ük* helyett *-ik* található (*lovik, kertvik*).

4.2.3.2. A FONTOSABB NYELVJÁRÁSI VÁLTOZÁSI TENDENCIÁK

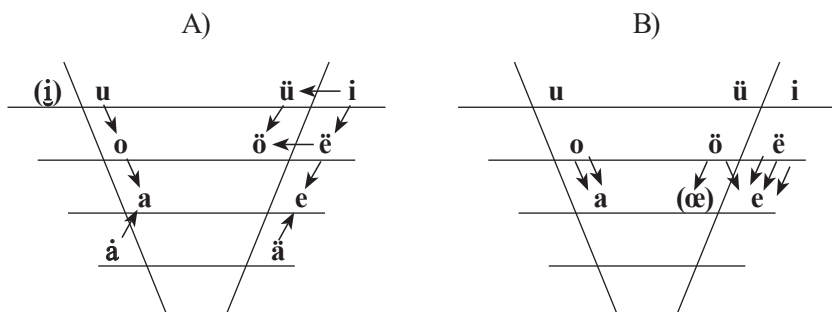
Lássuk ezek után, hogy milyen fontosabb tendenciák formálták az ómagyar kor nyelvjárásait!

A **mássalhangzóknál** érintetlen még a palatális *ly* fonéma, a *j*-vé és *l*-lé válása nem indult meg. – A szókezdő *β* *v*-vé alakulása nyugatról kelet felé haladt: a bajor-osztrák eredetű *bognár, bükköny, bakter* szavakban már hanghelyettesítés történt: jöllehet ezek ómagyar átvételek és az átadó nyelvben bilabiális spiránszal

hangzottak, a nyugati nyelvterületen ekkor már *v*-s szókezdeteink voltak. A helyettesítés során nem a képzés módja (spiráns), hanem a képzés helye (bilabialitás) maradt változatlan. A keleti nyelvterület, Erdély példája fáziskésést mutat: az ómagyarban románba került „*β* + magánhangzó” típusú szókezdetekben a bilabiális spiráns meglétére lehet következtetni, mivel az átvevő nyelvben ezt a kapcsolatot labiális magánhangzó helyettesíti: **βáras* ’város’ > r. *oraș*, **βármegye* > r. *ormeghie*. A *β* hang ómagyar mezőségi meglétét az innen kivándorolt északi csángók nyelvjárása is bizonyítja: változat szintjén még ma is őrzik, szemben a székelyekkel, akiknél legfeljebb intervokális helyzetben bukkan fel.

A rövid **magánhangzók** zömét érintő ómagyar nyíltabbá válás a korszak második felében nyelvjárási különfejlődéseket is hoz. A zárt *ĕ* két szomszédos régióban, az északkeletiben és a mezőségben húzódik vissza, fokozatosan átadva helyét a nyílt *e*-nek. Ezzel egy fontos fonológiai oppozíció gyengül meg. A változás lassú, fonetikai helyzetektől is függ, de a Mezőségen a nyíltabbá válás halad tovább: a Maros és Küküllők mentén az *ĕ* > *e* váltást *o* > *a* követi. Itt az utolsó szótagban történik meg először a nyitódás (*malom* > *malam*, *három* > *háram*), de rásegíthet az előző szótag nyíltsága is. A folyamat később a szó eleje felé halad, elérve a hangsúlyos szótagot is, de ennek kiteljesedése már a középmagyar kor eseménye. A Mezőségről Moldvába költöző lakosok már magukkal vitték ennek a tendenciának az első fokozatát, így a változás kezdeteit a 14. századra tehetjük. (A mezőségi *ö* > *e* és *ő* > *æ* változásról l. a középmagyar kor alfejezetében írottakat.)

Az alábbi két ábrából az első (A) a központi magyar nyelvjáráásokat formáló főbb hangtani mozgásokat mutatja a rövidmagánhangzó-rendszerben. A legelső nyelvállásfokon a zártabbá válás, a többin a nyíltabbá válás a meghatározó tendencia, kiegészülve különböző mértékű *i* > *ü*, majd *ĕ* > *ö* labializációval. A változások eredményeképpen a középső és alsó nyelvállású hangok erősödnek meg. A központival szomszédos mezőségi nyelvjárástípusban – ahogy említettük – a nyíltabbá válás tovább folytatódik, és a középső nyelvállású hangok rovására az alsó nyelvállásúakat erősíti (l. a szomszédos B) ábrát).

4. ábra: A központi magyar (A) és a mezőségi (B) nyelvjárásterület rövid magánhangzói és az őket formáló főbb artikulációs mozgások az ómagyar korban

A fonémakészletet is érintő változás az, amely az *e*-ből nyúlás által *ē*-t hoz létre, így most már nemcsak a középső, hanem az alsó nyelvallásfokon is megjelenik egy hosszú, ajakréses magánhangzó, kiteljesítve az *i* – *é* – *ē* sorozatot. Ennek a tendenciának több forrása is volt: például a hangsúlyos szótagnak a rövid magánhangzókat érintő nyúlása, illetve a szabad véghangzók lekopását kísérő többeseji pótlónyúlás. Ez utóbbi új tőtípust is teremtett: **kezi* ~ **kezü* > *kēz* : *kezet*, **egi* ~ **egü* > *ēg* : *egek*, **heti* ~ **hetü* > *hēt* : *heted* stb. A több szótagú szavakban is megindult ez a változás, de sokkal gyengébb hatóerővel: **köteli* ~ **köteli* > *kötēl* : *köteles*, **szekeri* ~ **szekerü* > *szekēr* : *szekerek*. Vannak olyan nyelvjárások, amelyek „elkerülik” az új fonéma meghonosítását, különösen az utóbbi, több szótagú lexémákban: a *kötēl*, *szekēr* helyett megelégszenek a nyújtás nélküli *kötēl*, *szeker* formákkal, vagy a magánhangzó nyújtása során a már létező, de két képzési mozzanatban különböző *é*-be váltanak át: **köteli* ~ **köteli* > *kötēl* : *köteles* stb. A mai nyelvöldrajzi adatok alapján a palóc régió és szomszédos nyelvjárásai adták az *ē* fonéma fő területi bázisát. A 20. században tömbszerűen csak a középpalócban, szórványosan pedig néhány nyelvjárászigeten vannak erre nyomok, nyelvi reliktumként, bizonyítva létezését, keletkezési és terjedési góciát (15. térkép). (Az *ö*-zö, déli nyelvjárások nagy valószínűséggel soha nem adtak teret az *ē*-nek, az *e* pótlónyúlása közvetlenül, két képzési mozzanat egy lépcsőben való megváltoztatásával *é*-t eredményezett.)

Az erősebben *ē*-zö északi (palóc) és az *ē*-zést kerülő, zömmel *ö*-zö középső és déli nyelvjárások közé ékelődött egy északnyugati és egy északkeleti csoport, amely felszámolta ugyan az *ē*-t, de az első fokú zártabbá tétellel (*ē* > *é*) párhuzamosan végrehajtott egy másodfokú zártabbá válást is: a régi *é*-ket, amelyek nem az *ē*-ből keletkeztek, feltolta a felső nyelvallásfokra (lásd az ún. tolólánc elvét), ezzel jelentősen bővítve az *i*-ket tartalmazó szavak számát. S bár *i*-k más úton – például nyúlással és *i* utótagú kettőshangzók monoftongizációjával – is keletkezhetek, a „klasszikus”, zárt *i*-zés forrása ez a másodfokú hangeltolódás, amelynek kiindulópontja az *ē* hang, illetőleg fonéma „kivonása” a rendszerből. A párhuzamos eltolódás funkcionális támogatást is kapott azáltal, hogy a régebbi *ē* : *é* fonológiai oppozíció megőrződhetett egy nyelvallásfokkal magasabb szinten: 1. *ēg* : *egek* → 2. *ég* : *egek* (főnév), ↔ 1. *ég* : *égēt* → 2. *íg* : *ígēt* (ige). Hasonlóképpen: 1. *szēl* : *szelek* → 2. *szél* : *szelek* ('levegőmozgás') ↔ 1. *szél* : *szēle* → 2. *szíl* : *szīle* ('perem'). Az északnyugati és északkeleti *i*-zések észak–déli irányban terjedtek, talán egy középső vékony sávban össze is érhettek, de területi kontinuitásuk nem szükségszerű, mivel ugyanazok a rendszertörténeti mechanizmusok működtették őket. – *Í*-zö kódexeink közé tartozik például a Döbrentei-kódex vagy a Teleki-kódex 2. keze.

Az *i*-zés történetét színesíti egy harmadfokú eltolódás is: az északkeleti régióban az *i*-zö szavakban, illetve pozíciókban gyakran nyitódó *īē* kettőshangzó jelenik meg. Mivel ez a nyelvjárás a középső nyelvallású magánhangzókat záródó kettőshangzókkal ejti, az *ē*-ből származó *é*-k is ilyen típusúak: *kēiz*, *hēit*, *szēin*,

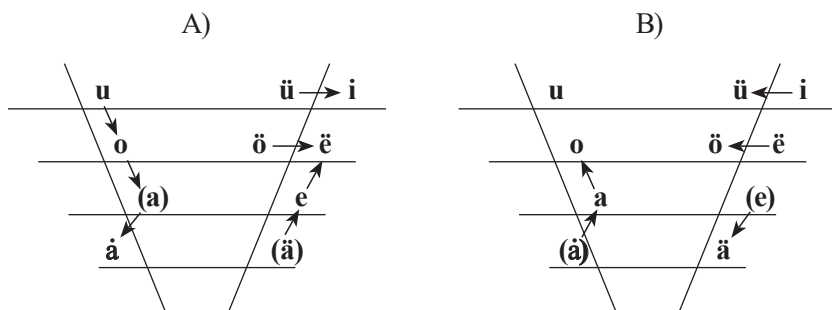
így a fent jelzett fonológiai oppozíciók a kettőshangzók minőségében manifesztálódnak: *ëig* 'égbolt' – *ïëg* 'lángol (stb.)', *ëir* 'véredény; vízfolyás (stb.)' – *ïër* 'eljut; érkezik (stb.)', *szëil* 'levegőmozgás' – *szïël* 'perem' stb. Ez a változás a nyelvemlékek tanúsága szerint a Nyugat-Dunántúlon is elindult, de egy másik tendencia, az *ó, ő, é* egységes nyitódó diftongálása (> *uo, üö, ië*) visszazoritotta, „lefedte”. Mindkét táji folyamat a kései ómagyarban kezdődött és a középmagyarban bontakozott ki.

Nyitott kérdés az, hogy az újkori záródó diftongusok és az ómagyarban keletkezett ugyanilyen minőségű hangok milyen történeti viszonyban vannak egymással. Valószínűnek tarthatjuk azt, hogy a nagy területen megőrződött diftongusfoltok létrejöttében ómagyar előzményeket is kereshetünk (Tiszántúl, a Dél-Dunántúl egy része stb.). Az erősen diftongáló nyelvjáráásokban azonban egységesülés zajlott le: egy idő után nemcsak a „magánhangzó + β , γ ”, ritkábban „*o, ö +* szótagzáró *l*” előzményű *ó, ő, é*-k, hanem minden középső nyelvállású hosszú magánhangzó *ou, öü, ëi* ejtésűvé vált. (Mind a záródó, mind a nyitódó kettőshangzók rendkívül változatos nyomatak-, idő- és hangszínárnyalattal jelennek – és nyilván jelentek – meg. Az itt szerepeltetett formák csak a legtipikusabb realizációkat jelzik.)

A nyitódó kettőshangzók nem spirantikus előzményűek, történetük nem nyúlik vissza a korai ómagyarba. Keletkezésük fő forrása a párhuzamosan létrejött felső és középső nyelvállású hosszú magánhangzók kontaminálódása: *erdő* × *erdü* > *erdü* > *disznó* × *disznü* > *disznuo*. Az *é/i* kettősségeket részben az *i*-zés termelte ki azáltal, hogy a nyelvjáráás szinkroniájában a régebbi *é*-k és az újabb *i*-k egyaránt jelen voltak: *néz* × *niz* > *niëz*, *vér* × *vír* > *viër* stb. A kontaminációt jelentősen segítette, hogy a felső nyelvállásfokon *ú, ü, í > u, ü, i* rövidülés indult el, így a két egyesülő hang közül az egyik már meggyengült, így könnyebben vált diftongus elemévé (*néz* × *niz*, *disznó* × *disznu*, *erdő* × *erdü*).

A nagy hatású hangváltozások gyakran eredményeznek kiegyenlítődést. Ezek közé tartozik az *á > a* zártabbá válás és labializáció is. Az ómagyar korban zajló folyamat a nyelvterület nagy részén megszüntette az illabiális *á*-t. (Az *a* megerősödését az *o > a* nyíltabbá válás is segítette.) A palóc régióban azonban megmaradt az eredeti *ös*- és korai ómagyar hang, sőt – a középmagyarba átnyúló folyamattal – az *o*-ból létrejött *a*-kat is ilyené alakította át az egységesülés: *pop* > *pap* > *páp*, *bob* > *bab* > *báb*, *golomb* > *galamb* > *gálamb* stb. Az illabiális *á* pozícióit feltehetően az erős, hosszan tartó és mintegy félezer kilométeres sávban szétterülő északi magyar–szláv interetnikus, interlingvális zóna is erősítette. Az ősmagyar kor nyelvállásfokban zömmel kiegyensúlyozott rövidmagánhangzó-rendszere, amely a legalsó tartományban – illabialitási jeggyel megvalósuló – *á/ä* palatoveláris korrelációt mutatott, az ómagyar hangváltozások hatására új típusoknak adta át a helyét, amelyek különböző, területileg kötött csoportokban realizálódtak. A központi nyelvjáráások az *á/ä* oppozíciót felemelték a legalsóból az alsó nyelvállásfokra (*a/e*), a peremnyelvjáráások többsége azonban csak az egyik

tagot tette zártabbá: a palóc az *ä-t* (*ä/e*), a dunántúli és a székely az *ä-t* (*a/ä*). Az alábbi ábrán a felvidékit (palócot) az A), a dunántúli és székely rendszert a B) oldal szemlélteti a főbb mozgásokkal együtt.

5. ábra: A palóc (A), valamint a dunántúli és a székely (B) nyelvjáróterület rövid magánhangzói és az őket formáló artikulációs mozgások az ómagyar korban

Nagy hatóerejű, több nyelvtörténeti korszakot átívelő és több régiót érintő változás a labiális *ö*-zés. Ahogy az előző korszak ismertetésében már volt róla szó, a labializáló nyelvjárások már a felső nyelvállásfokon elindították a folyamatot, *i > ü* hangváltozással, majd az ómagyar nyíltabbá válásokat követően az *ë > ö* váltás lett a tipikus. A felső nyelvállású rövid végmagánhangzók lekopása után az *ö*-zés rendszertani terjedése a szó utolsó szótagja felől haladt a hangsúlyos irányába: *vërös > vörös, kërészötös > kërösztös > körösztös* stb. Az *ö*-zés területi góca a Délkelet-Dunántúl (és a törökdelég feltehetőleg a Dél-Alföld, Délvidék egy része), itt már a kései ómagyarban is megjelenhettek az utolsó szótag előtti *ë > ö* váltások. Az *ö*-zö kódexeink zöme még nem jutott el a hangsúlyos *ë* labializálásáig, és az Árpád-kori kirajzásokon is megrekedt a tendencia a gyengébb fokozatoknál. *Ö*-zö kódexeink közül néhány: Czech-kódex, Nádor-kódex, Érdey-kódex, Sándor-kódex, ill. a Székelyudvarhelyi kódex 2., Teleki-kódex 1. keze. Íme néhány sornyi részlet a Sándor-kódex 21. oldaláról: „Harom kørøztÿen leanth ragattak volth el az tørøqok es vittek volt lazaarnak eleÿben [..] Ime en nektøk megírom míkèppen øk az lazarral vetekøttenek az kørøztÿen hyth melletth. es az ø zøssesegøknek meg tartaassaerth:” [Harom körösztÿén leánt ragadtak volt el az törøkök és vittek volt császárnak eleÿben. Íme én nektøk megírom, míkèppen øk az császárrel vetekødtenek az körösztÿén hit mellett és az ø szøssesegøknek megtartássáért.]

Az **alaktani jelenségek** közül az alábbiakat emeljük ki. A Halotti beszéd nyelvjárásában az elbeszélő múlt idejű formák határozott és általános ragozású párjai egyedülálló módon a teljes *tő* – *csonka tő* szembenállással különülnek el egymástól: *mundoa, tilutoa, terumteve, Hadlaua, feledeve, veteve* (azt, øt) – *Engede* (valamit <valakinek, valaminek>). Sem az ómagyarban, sem később, írott és élönyelvi forrásban ilyen elbeszélő múltú igealakot adatolni nem tudunk, tehát

szűk körű jelenségről lehet szó. (A két paradigmátág elválasztását a többi magyar nyelvjárás a múltidő-jel hosszú/rövid változatának funkcionális megosztásával oldotta meg, pl. *mondá – monda*.)

A *-val/-vel* rag alakváltozatai viszont egészen napjainkig nyelvjárási megosztást mutatnak. Az egyik elkülönülési lehetőség a hangrendi illeszkedés elmaradása vagy bekövetkezése. Ez számít a legerősebb archaizmusnak, a 20. századi nyelvjárások közül igen kevesen őrizték meg. Tömbszerűen csak a nyugat-dunántúli régió déli felén van jelen: *hamuve(l), kapáve(l), lábbe(l)*. Az Árpád-kori kis szövegemlékeinkben már egységesen megtörtént a rag illeszkedése; ebből arra is következtethetünk, hogy a szóban forgó nyelvmélekek nem erről a vidékről valók: HB. *halalál*, ÓMS. *buol, kynaal, fyaal*, KTSz. *šovol*, GyS. *zaiual*. A másik archaizmus a *v* hang teljes hasonulásának elmaradása. Ez már sokkal nagyobb területen maradt fenn. Legjellegzetesebb foltja a palóc régióban található, de gyakori a székely és moldvai nyelvjárásokban is: *kézvel, késvel, lábval*. Nyelvjárási neologizmusként több helyen előfordul a rag *l* nélküli alakja is, többnyire megnyúlt magánhangzóval: *kézzē, lábba* stb. Ennek történeti nyomon követését megnehezíti, hogy a helyi dialektusok fölé emelkedő nyelvi norma nemigen engedte érvényesülni az írásbeliségben. Nyilván területi kötöttséget mutatott a magánhangzóközi *v* továbbalakulása is, l. pl. a fenti példák hiátusos vagy *h ~ χ*-s megoldásait (*haláláal, búal, kínáal, fiáal, szömtökhel, kegyilméhel* stb.).

A ma sztenderd formájukban *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* alakú névszóragok magánhangzóinak állapota változatos képet mutat az ómagyar korban. Az előzményszók tőmagánhangzóinak eredeti nyelvallásfoka függvényében (vö. *belől, *royol, *tűbüil ~ *tübüil*) a korai ómagyarban először egy *-belől ~ -balól/-belől, -ról/-ről, -túl/-tűl* típusú sorozat jött létre, amelyben csak a *-tűl/-tűl* magánhangzója mutat zártságot (felső nyelvallásfokot): HB. *gimilce tvl [gyimilcsétűl], kinzotviatwl [kínzatujátűl ~ kínzatujátűl]* 'kínzat(j)ától', KTSz. *[ke]ralatul [kērálátűl]* 'királyától', ÓMS. *fyodomtul [fiadomtűl]*; de KTSz. *[b]inucrevl [binükről]* 'bünükről/bünökről', HB. *timnucebelevl [timnücébelől]* 'tömlöceből'. Ide tartozik később például a CzechK., GuaryK. (Nyugat-Dunántúl) vagy a TelK. 1. keze (keleti, északkeleti vidékek), amelyek az archaikus alaptípus perifériára szorulását jelzik. A rendszertani kiegyenlítődés tendenciájának engedve azonban a nyelvjárások többsége az ómagyar kor végén és a középmagyar folyamán igyekezett ezeket az önálló szói eredetű határozóragokat magánhangzójukban azonos nyelvallásfokra hozni, így kialakult egy *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* és egy *-bül/-büil, -rül/-rűil, -tül/-tűil* főtípus. Például a palóc régióhoz köthető JókK. a középső nyelvallásfokot előnyben részesítő típushoz sorolódott: 152: *halalbol, erdevbewl*, 94: *baratokrol*, 116: *bezedrewl*, 18: *fratertol*, 86: *fraterektewl*. Hasonlóak a Huszita biblia kódexei, továbbá a BirkK. vagy a NagyszK. is. A típus nemcsak koraiságával, hanem széles körű földrajzi megjelenésével is jelzi a dominanciáját: a FestK. a dunántúli, a SzékK. 2. keze a székely régióbeli elterjedtséget bizonyítja. (Nem véletlen, hogy később a köz- és irodalmi nyelv raghasználatára is ezen alapul.) A másik, zárt magánhangzós főtípus

később és szűkebb területen jelentkeznek: ebben két rendszertagot kellett elmozdítani ahhoz, hogy az egység létrejöjjön (*-ból/-ből* > *-búl/-bűl*, *-ról/-ről* > *-rúl/-rűl*). Ennek a kiegyenlítődésnek a kései ómagyarban még csak a kezdeteit látjuk, a kódexekben mindhárom tagra kiterjedő, következetes megoldás még nincs. A szórványos *-búl/-bűl*, *-rúl/-rűl*-re lásd pl. KazK. 93: *palotabul*, CornK. 53r: *coporforul*. Megjegyzendő, hogy a két tiszta főtípus (*ó/ő*-s, ill. *ú/ű*-s) között számos átmeneti melléktípus mutatható ki, sőt voltak olyan nyelvjárások, amelyekben három alakú illeszkedés is megjelent a középső nyelvállásfokon: *-ról/-ről/-rél*, *-ból/-ből/-bél*, *-tól/-től/-tél*, pl. KeszthK. 427: *nemzetrel*, 34: *menybel*.

4.2.4. A KÖZÉPMAGYAR KOR

A mohácsi vész és az azt követő hódoltság, az ország három részre szakadása a nyelvjárások életében is jelentős változásokat hozott. A déli – főleg *ő-ző* – területek lakossága erősen megritkult, részben a háborús pusztítások, részben a menekülteknek más vidékekre vándorlása folytán. A migrációnak nyelvjárásvegyítő hatása is volt, de hatott bizonyos kulcsjelenségek nyelvi státusára is. Az *ő-zés* presztízse nőtt, olyan helyeken is megjelent, ahol korábban nem volt jellemző, illetve a nagytáji írott normaváltozatokban („regionális irodalmi nyelvekben”) erősítette a labiális formákat. A hódoltság megszűnése után ellenkező irányú népmozgalmak indultak el: főleg a Felvidék és Dunántúl népfölöslege mozdult dél felé, de a szervezett telepítések inkább a Rákóczi-szabadságharc lezárulása után, a 18. század második felében lendültek fel. Az elvadult vidékeket újra hasznosítani kívánó földesurak nemcsak magyar, hanem német és szlovák (kisebb részben egyéb) nyelvterületről is hoztak telepéseket, így a Dél-Alföld, a Bácska, Bánát, Temesköz stb. etnikailag és nyelvjárásilag is rendkívül heterogénné vált. Ezeknek a tájaknak a tipikus egységei a nyelvszigetek és a nyelvjárászigetek lettek. Erdélyben – főleg a Mezőségen – immár nemcsak a hegyvidékeken, hanem onnan lehúzódva a dombos, völgyes területeken is a megritkult magyarság közé sok helyen román lakosság települt. Etnikai-nyelvi homogenitását csak a Székelyföld őrizte meg. A székely székekről elvándorlók zömmel Moldvában bukkantak fel: a moldvai vajdák ösztönözték is ezt a migrációt. A madéfalvi veszedelem (1764) után több ezer székely menekült Moldvába, illetve később Bukovinába, ahol 1786-ig hét falut alapítottak. A bukovinai székelységet a 19. század végén magyar állami kezdeményezésre és támogatással visszatelepítették a történelmi Magyarországra. Kisebb részük Dél-Erdélybe (pl. Csernakeresztúrra), nagyobb hányaduk az AI-Duna vidékére került (pl. Székelykévére és környékére). A délvideki székelység vándorlásának utolsó hulláma a második világháború végére esik, amikor a visszatérő jugoszláv hadsereg megtorlásaitól félve egy részük Magyarországra menekült. Tolna és Baranya megye falvaiban kaptak új letelepedési lehetőséget, részben a háborút követő kényszerű lakosságcserével megürült német portákon.

A bukovinai székelyek a határon túl nyelvszigeteket, Magyarországon pedig nyelvjárásszigeteket alkotnak.

A középmagyar kor a nyelvi norma formálódása szempontjából is figyelemre méltó. A nyelvterület közepén zajló természetes integrációs, kiegyenlítődési folyamatok mellett a magyar nyelvű írásbeliség térnyerése és a könyvnyomtatás fokozatos elterjedése segítette a nyelvi egységesülést, a nyelvjárások fölötti változatok kialakulását. A reformáció a magyar nyelvű hitélet kiszélesedését erősítette, a hivatali írásbeliségben – főleg az alsó és középszintű hivatalokban – pedig ugyancsak szerephez jutott az anyanyelv (l. pl. a tanúvallomások hiteles rögzítésére való törekvést). A színterek, alkalmak, nyelvhasználók, szövegműfajok stb. különbözősége mind módosító szerepet játszottak a nyelvjárás sajátosságok érvényesülésében, különösen az írott szövegekben. Ez azt is jelenti, hogy a magyar nyelvű régi szövegek dialektális kutatása kiegészítendő szociokulturális háttérvizsgálatokkal – amennyire ezek feltárhatók.

Már ebben a korban nagy jelentősége volt az írók, deákok nyelvi attitűdjének. Voltak, akik kerülték, voltak, akik hagyták érvényesülni saját nyelvjárásukat az anyanyelvi szövegformálásban. Ez utóbbi, „nyelvjáráskövető” magatartás szép példái olvashatók a 16. század egyik nagy műveltségű nyelvtanírójánál, bibliafordítójánál, Sylvester Jánosnál. Sylvester a történelmi Szatmár megyében született, ott töltötte fiatalságát, anyanyelvjárásként pedig az északkeleti régió egyik kistájának, a Meggyesaljának a dialektusát sajátította el. Az erős *i*-zést mutató nyelvjárását minden írásművében szinte korlátozás nélkül megtartotta. Ebben több tényező is szerepet játszhatott: például az, hogy életének másik fontos színtere, Sárvár szintén *i*-ző nyelvjárás környezetben található, és a keleti meg a nyugati *i*-zés nem tért el lényegesen egymástól. Legalább ilyen fontosnak tarthatjuk pozitív nyelvszemléletét: az anyanyelv és a népnyelv megbecsülését, humanista patriotizmusát, lokálpatriotizmusát, amelynek többször hangot adott a Magyar–latin nyelvtanában (1539) is. Így érthető, hogy nemcsak az Újtestamentum-fordításában (1541), hanem annak verses előhangjában is ízes nyelvjárásban szólal meg. Íme az időmértékes sorok hanghű olvasata:

Az magyar nípnek, ki ezt olvassa

Próféták által szolt rígen nēked az Isten,
azkit ígirt, imé vígre megadta fiát.
Buzgó lílekvel szól most ős nēked ez által,
Kit hagyja, hogy hallgass, kit hagyja, hogy te kövess.
Nēked azírt ez lún prófétád, doktorod ez lún,
Mestered ez most ős, mellyet az Isten ada.
Ez próféta szavát hallgasd, mert tíged az Isten
Elveszt, és nyomós itt nem lehet az te neved.
Itt ez írásban szól mostann ős nēked ez által,

Hütre hiu mind, hogy senki ne mentse magát.
 Az, ki zsidóul és görögül és vígre diákul
 Szól vala rígen, szól nēked az itt magyarul.
 Minden nípnek az ű nyelvinn, hogy minden az Isten
 Törvényin ilyen, minden imádja nevít.
 Itt vagyon az rejtek kincs, itt vagyon az kifolyó víz,
 Itt vagyon az tudomány, melly örök íletet ád.
 Lelki kenyír vagyon itt, mellyben mikor íszel, örökké
 Ílsz, melly az mennyből szálla, halálra mene.
 Az, ki teremt tígéd, megvált, örök íletet és(s) ád
 Ez szent által, nincs több bizodalmad azírt.
 Ennek azírt szolgálj mindenkor tiszta szüedvel,
 Ennek mindenkor tígy igaz áldozatot.
 Tígédet ez hozzá viszen, és nem hágy, mikor így mond:
 Bódogok, eljövetek, vesszetek el, gonoszok!

Érdeemes számba venni az *i*-zű szavakat (az előfordulás sorrendjében; a többszörös példákat + jellel jelölve): *nípnek* (+), *rígen* (+), *ígírt*, *vígre* (+), *lílekvel*, *azírt*, *tígéd* (+), *nyelvinn*, *törvényinn*, *ilyen*, *nevít*, *íletet* (+), *kenyír*, *íszel*, *Ílsz*, *tígy*, *Tígédet*. Néhány további nyelvjárási sajátosság: az *é* és az *ē* fonéma megkülönböztetése, az előbbi *e*, az utóbbi *ê* betűvel, pl. *ime*, *nêked*. A nyílt *e* és zárt *ê* megkülönböztetésére nincs határozott törekvés, ugyanakkor az *is* kötőszó magánhangzóját az *é* hangra jellemző *e* grafémával adja vissza, amely közvetve utalhat *es* ejtésre is. További jellemzők: hangsúlyos szótagi magánhangzó labializációja: *Hütre*, *szüedvel*; a *lesz* létige E/3. elbeszélő múlt idejű alakjának zárt magánhangzós realizációja: *lűn*; jelen idejű formájának *-n* ragos alakja: *vagyon*; a *-val/-vel* rag hasonlatlan formái: *lílekvel*, *szüedvel* stb.

Ez az erős nyelvjárásiasság – s benne az *i*-zés – kevésbé jellemző az irodalmi igényű írásbeliségre a középmagyar korban. Még a „normaközelibb” *ö*-zű szövegek is mutatnak e tekintetben több-kevesebb visszafogottságot: inkább a hangsúlytalan szótagokban érvényesítik a labiális tendenciát. Példaként Bornemisza Péter híres siralmas énekét idézzük (1577 k.):

Cantio optima

Siralmas énnéköm tetüled megváltom,
 Áldott Magyarország, tőled eltávoznom;
 Valljon s mikor leszön jó Budában lakásom?

Az Fölföldet bírják az kevély nímötök,
 Szerémségöt bírják az fene törökök.
 Valljon s mikor leszön jó Budában lakásom?

Engömet kergetnek az kevély némötök,
Engöm környülvettek az pogán törökök.
Valljon s mikor leszön jó Budában lakásom?

Engöm eluntattak az magyari urak,
Kiízték közölök az egy igaz Istent.
Valljon s mikor leszön jó Budában lakásom?

Legyön Isten hozzád, áldott Magyarország,
Mert nincsen tebenned semmi nagy uraság.
Valljon s mikor leszön jó Budában lakásom?

Ez éneköt szörzék jó Husztnak várában,
Bornemisza Pétör az ő víg kedvében,
Valljon s mikor leszön jó Budában lakásom?

Példák a vers hangsúlytalan *ö*-zésére: *énnéköm* (+), *leszön* (+), *nímötök* ~ *némötök*, *Szerémségöt*, *Engömet*, *engöm* (+), *legyön*, *éneköt*, *Pétör*. Példák a hangsúlyos *ö*-zésre: *Fölföldet*, *szörzék*. Néhány további nyelvjárási sajátosság: illabiális fonéma hangsúlyos szótagban: *kiüzék*; nyíltabb magánhangzó toldalékmorfémában: *közölök*. Figyelemre méltó a nyíltság-zártságbeli váltakozás azonos szavakban: *nímötök* ~ *némötök*, *teüled* ~ *töled*. Ez utóbbi példák is jelzik mind az egyéni nyelvhasználatnak, mind a formálódó nyelvi normá(k)nak a képlékeny voltát.

A két irodalmi példa után következzenek egy egyezséglevél, amely a 17. század közepének hivatalos írásbeliségét példázza, de nem a magas hivatalokét, hanem a privát szférához közel állóét. A dokumentum Tihanyban kelt 1654-ben, Karacsics Mátyás tihanyi főkapitány és három másik szereplő aláírásával (a helyesíráson kisebb nyomdatechnikai jellegű egyszerűsítést hajtottunk végre):

Mi Karaszicz Matias tihany fű kapitány Sorös Mihaly Beszpremy lovas hadnagy Barbely peter Szabo Istvany ü fölsege lovas renden valo szolgayo adyuk tutaro Az kiknek ilik ez levelünknek rendiben hogy noha Grof Uram ü Nagysago egyser meg alkut tihany Vayda uramal az töb arandatorokal. Mind töb Böczuletos katona embe reknek Vayda uramnak nekünk is Complaciálny rea felelt előtduk hogy az ötsasz forintot Vayda uram Kezebe adya ilyen forman hogy az haron szaszat mihelt beszp remben iün az sasz hatvanat a ki lörinCze adamnal vagyon penszy ü Nagysaganok es negyven forintyaro Comensiot az iosagro hogy az restanciabol ki vesek eleyen okal hogy tudny ilik Vayda Uramis tartozek az mint az előttis meg volt igerve az hat sasz forint kesz penszt restanciat az töb előbeny alkuyabo valo igeretit prestalny statim et de facto.

Mely előtünk tet igeretit ha Grof uram Ü Nagysago Meg nem alona in suma Convi Caltosek [!] holot peniglen az mas fel akar mi okbul meg nem alona minden pör pat-

var nekül meg vehes [!] raytonk Kól thaniban Ano 1654 esztendőben KaraCzon havanok tiszten hatodik Napian.

(PH.) Karachicz Mattias mp. PH. Seres [!] Mihal hadnag mp. PH. Barbeli peter mp. Szabo Jstvány mp.

A sűrűn előforduló latin terminusok, szerkezetek jelzik, hogy nem kezdő scriptor vetette papírra a szöveget, viszont az egyezés kisközösségi rendeltetése és az írónak a regionalizmusokat toleráló attitűdje lehetővé teszi a nyelvjárási jegyek érvényesülését. A levél legjellegzetesebb sajátja az *a* utáni *o*-zás, azaz az *a*-t tartalmazó szótagok után az *a*-k *o*-vá válnak: *szolgájo, tudtáro, nagyságo* (+), *áltol, parancsolatjánok, nagyságánok, forintjaro, jószágro, alkujábo, álloná, havánok*. Mindezek ki is merítik az összes lehetséges előfordulást, azaz a tendencia százszázalékos érvényesüléséről beszélhetünk. Ebből arra következtethetünk, hogy a Közép- és Nyugat-Dunántúlon, ahol a jelenség mai góca is található, az ómagyar kor végétől – amikor már szórványos nyelvtörténeti példák idézhetők – a 17. század közepéig a kiteljesedési folyamat le is zárult. – *A* utáni *o*-zás Erdély egy részén is felbukkan (valószínűleg a nyugati góctól függetlenül), de ennek kronológiájáról idevágó vizsgálatok híján nem tudunk következtetéseket levonni.

A mezőségi *a*-zást folytató mezőségi *ö* > *e*, *ö* > *æ* változások (nyíltabbá válások) a középmagyar kor eseményei, de nem fogják át az egész régiót, csupán a Maros és a Küküllők völgyének egy-egy szakaszát. Az *ö* nyíltabbá válása természetes módon eredményez *æ* hangot, de mivel ez még hiányzott a magyar hangrendszerből, keletkezése nem volt zökkenőmentes. „Áthidaló” megoldásként először a már létező, palatális, alsó nyelvállású *e* realizálta a nyíltabbá válást, de a végeredmény tekintetében a labialitás sérült (elveszett). A nyelvemlékes és élőnyelvi-nyelvjárási adatok tanulsága szerint egyszerűbb volt két képzési mozzanatot egyszerre megváltoztatni (*ö* > *e*: nyíltság és labialitás), mint egy merőben új hangot létrehozni (*ö* > *æ*). Ezt bizonyítják a kétféle megoldás nyelvföldrajzi izoglosszái is: az *e*-ző formák szélesebb körben terjedtek el.

Külön problémát jelent bizonyos **mássalhangzó-változások** kronológiai megítélése. A *Vazsvár, mozs van* 'most van', illetőleg *nyitfa, ötfen* típusú délnyugat-dunántúli hasonulások feltehetőleg több ok miatt ritkák vagy hiányoznak a középmagyar kor írásbeliségéből. Az egyik kézenfekvő magyarázat a kései keletkezés és a viszonylag szűk és periferikus területi megjelenés lenne. A másik a magyar helyesírás szóelemző, morfématükörző hagyománya, amely mintegy szűrőként viselkedik a szó belsejében és szavak határán. Szerepet játszhatnak továbbá bizonyos percpációs mechanizmusok, amelyek a más nyelvjárást beszélők tudatában a hasonulások vonatkozásában nem a valós hangsort, hanem a saját nyelvjárási megfelelőt, illetve a morfématükörztető struktúrákat aktiválják. Ugyanakkor vannak bizonyos árulkodó jelek, amelyek mégis arra utalnak, hogy bizonyos dunántúli nyelvjárásokban régebb óta jelen van az említett „rendhagyó” hasonulás. Ha megnézzük A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) 653. számú térképlapját, amely a *hétfő* főnév alakvál-

tozatainak elterjedését ábrázolja, akkor egy széles ütközőzónát látunk Sopron környékétől Dél-Baranyaig, ahol a *-tf-* hangkapcsolat *-tv-*-vel váltakozik (*hetfë, hetfõ, hétfõ ~ hetve, hetvë* stb.). A *-tf-* > *-tv-* hangváltozás lényegében olyan visszaütésnek tekinthető, amely tévesen korrigálja a nyelvjárásban előretörő *húsvét* > *huzsvét* típusú változásokat. (A *húsvét/huzsvét/husfét* alakváltozatok megoszlását látványosan mutatják a MNyA. 1090. számú térképlapjának adatai.) A nyelvjárásközi folyamatokat a középmagyarban egyre erősebben befolyásolja a formálódó köz- és irodalmi nyelv normája is, így a hasonulások alakulása kettős erőterben zajlik. Jól mutatják ezt a Baranya megyei Hetvehely falu névtörténeti adatai. A helynév a hétfői vásártartásra utal, amely a *hétfõ* + *hely* szavak régi nyelvjárási *hetfe* és *hely* ~ *hel* alakváltozataiból alakult: 1542: *Hethfehel*, 1620: *Hetfeohely* (az utóbbi adat *feo* [ejtve *fõ*] eleme nyilván nem helyi ejtést tükröz). A hiperkorrekt *-tv-*s forma első írásos adata 1698-ból való: *Hettvehely*. A *-tf-* ~ *tv-* váltakozás egészen a 20. századig elhúzódik: 1808: *Hethfehely* vel *Hetvehely*, 20. sz. 2. fele: *Hetfehel*, *Hetfehej*, *Hetvehej*, *Hétfühel*, *Hétfühej* (élőnyelvi formák a Baranya megye földrajzi nevei című adattárból, I. BMFN. 1: 337).

Nehézséget jelent a palatális *l* (= *ly*) nyelvtörténeti követése is, hiszen a helyesírásunk hagyományörző jellege, illetőleg hosszan elhúzódó ingadozásai századokra visszamenőleg elbizonytalanítják a nyelvemlékek olvasóit a valódi hangérték (*ly* ~ *l* ~ *j*) meghatározásában. Hasonló a helyzet a labiális utótagú záródó kettőshangzók vonatkozásában is. Az *ev*, *eu*, *ew*, *ov*, *ou*, *ow* típusú kancelláriai betűket felváltó nyomtatott *ǃ*, *Ǆ*, *ǅ*, *ǆ* stb. grafémák mögött mind monoftongusok, mind diftongusok meghúzódhatnak, illetőleg az élőbeszéd kettőshangzóit hagyományosan a megfelelő hosszú hangok betűivel adták vissza a sriptorok és a nyomdászok. Nehézséget jelenthetett a megszűnt *æ* hang jelölése is, az írásban feltehetőleg nem különült el az *ö*-től.

A középmagyar **morfológia** jelenségeinek területi megoszlásáról egyelőre kevés részletvizsgálatunk van. A **kicsinyítő képzők**nek az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár-beli adatait már sikerült statisztikai elemzésben részesíteni. Ebből az derül ki, hogy az ómagyar gyökerű *-d* képző a Székelyföldön volt elsősorban népszerű, 65%-os részesedéssel, utána Kolozs megye következik 18%-kal, a maradék kb. 17%-on Erdély egyéb vidékei osztoznak. A székely régió kiemelkedő szereplése egyértelmű nyelvjárási hátteret jelez, érdemes lenne dunántúli adatokkal egybevetni, illetőleg egy az egész magyar nyelvterületre kiterjedő kontrasztív vizsgálat keretei között értelmezni. Kolozs megye második helye is utalhat nyelvjárási gyökerekre, de figyelembe kell venni a Szótörténeti tár sajátos forráseloszlását is: Kolozsvárról és Kolozs megyéből átlagon felüli mennyiségű levéltári anyag került a korpuszba. – Néhány példa a *-d* kicsinyítő képzős és *-dad/-ded* képzőbokros származékokra: *apród*, *jobbad*, *kevesed*, *kevesded*, *kicsid*, *kicsinyd*, *kicsinyded*, *közelded* stb.

A másik tipikus kicsinyítő képző, illetve képzőbokor a *-ka/-ke*, *-cska/-cske* már kiegyenlítettebb területi eloszlást mutat. A gyakorisági sorrend a következő:

Székelyföld 48%, egyéb erdélyi vidékek kb. 31%, Kolozs megye 21%. – Néhány példa a *-ka/-ke -cska/-cske-s* származékokra: *aprócska, jobbacska, kevesecske, nagyobbacska, nagyobbka, kicsike, kicsinyke* stb. Ezek a fiatalabb képzőbokok *-d* képzős származékokon is megjelennek: *alábadka, jobbadka, nagyobbadka, nehezdedke*. Mindenesetre a kicsinyítésre való hajlam átlagon felüli jelenléte a székely (és moldvai) területen nemcsak élőnyelvi adatokkal igazolható, hanem a történeti példák is bizonyítják.

4.2.5. AZ ÚJMAGYAR KOR

Az újmagyar korban a nyelvjárások viszonylag nyugodtan járhatták a belső fejlődés útját, csak az egymás közti ütközőzónákban zajlottak látványosabb átalakulások és területi mozgások (kiterjedések, visszaszorulások, kontaminációk stb.). Az írásbeliségben felgyorsuló integrációs normatörekvések, az irodalmi nyelv spontán és mesterséges alakulásai/alakításai (pl. a nyelvújítás hatása) a hagyományos életformát űző vidéki magyarságot még alig érintették. Az irodalmi nyelvi normát a középmagyarban elsődlegesen meghatározó északkeleti régió – élén a protestáns iskolavárosokkal és szellemi központokkal (Kassa, Sárospatak, Debrecen) – jelentősége fokozatosan csökkent, mivel a főváros és tágabb környezete egyre nagyobb gazdasági és kulturális jelentőségre tett szert. A felsőoktatás állami megerősítése, a királyi tudományegyetem fővárosi elhelyezése Mária Terézia uralkodása idején, a Magyar Tudós Társaság (az Akadémia) megalapítása a reformkorban, az irodalmi, színházi élet fellendülése kulturális súlyponteltolódást és centralizálódást indított el már a korszak első felében. Később a dualizmus korának prosperitása, az iskolázás 19. század végi felfutása, a vidéki nagyvárosok és a főváros gazdasági, igazgatási és kulturális szerepének további erősödése sok embert mozdított ki korábbi nyelvi-nyelvváltozati elszigeteltségéből. A város–falu különbség erősödésben volt: a városi lét fel-, a falusi lassan leértékelődött, a nyelvjárások presztízse pedig csökkent. Ugyanakkor a magyar irodalmi és szellemi élet legjobbjai a középmagyar kortól napjainkig a népnyelvet olyan forrásnak tekintették, amely nélkülözhetetlen az irodalmi nyelv folyamatos gazdagítása szempontjából is. Nagy szellemi mozgalmaink, a felvilágosodás, reformkor, vagy bizonyos korstílusokat is befolyásoló stílusirányzatok, mint az irodalmi népiesség, illetőleg a két világháború közén irányzattá szerveződő népi írók mozgalma gyakran határozott nyelvi programot is megfogalmaztak. Ennek a gazdag örökségek az elemzésére, méltatására itt nincs módunk, csupán azt jegyezzük meg, hogy az említett nyelvi törekvések egyik értékes következménye az volt, hogy irodalmi és köznyelvünk megőrizte nyitottságát a népnyelv és a táji változatok iránt. S bár a legtöbb nyelvtani és szókincsbeli regionális sajátosságot – a korábbi tendenciákat folytatva – továbbra is a központi régiókból emeltek be a standardba, sok jelenség honosodott meg a legkülönbözőbb nyelvjárásokból. Jó példa erre az állat- és növénytani szakterminológiánk.

A különböző irányokból érkező hangtani, alaktani, lexikai, szintaktikai variánsok a központi normaváltozatban megállapodva vagy a semleges, vagy a stílusosan „színezett” tartományban kaptak helyet.

Az *e ~ ö* **hangtani megoszlást** a táji kötődéseken, „szimpátián” kívül például a jó hangzásra (eufóniára) való törekvés is befolyásolja: a *föl, fölött, mögött, zsömle*-féle labialitás jótékonyan enyhíti köznyelvünk „mekegését”, vagyis az *e* hangok gyakoriságát: *fel, felett, megett, zsemle* stb. (A zárt *ë*-t használó regionális köznyelvekben ez a jelenség sokkal kevésbé zavaró: *fël, fëlëtt, mëgëtt, zsemle*). Természetesen az *ö*-s variánsok használatában is vannak ízlésbeli különbségek vagy funkcionális korlátok: a *fölnött* (főnév), *fölsőoktatás* típusú megoldások vagy a konvencionalizálódott tulajdonneveket fölülíró *Fölvidék, Fölsőtárkány* stb. írás- és ejtésváltozatok sokak nyelvérzékét sértik, illetőleg hivatalosan is kodifikált névalakokat cserélnek ki.

Morfológiai téren a 19–20. században változatszűkülés is megfigyelhető. Például bizonyos egyszótagú, *v*-s tövű igék magánhangzós szótári alakja a dialektális támogatottság ellenére erősen visszaszorult a köznyelvben: *hí, szí, ví* > *hív, szív, vív*. (A *rí* ige visszaszorulása lexikai síkon történt meg: helyét a *sír* vette át.) A nyelvjárásokban nyílt (középső nyelvállású) ~ zárt (felső nyelvállású) magánhangzó-megoszlást mutató határozóragok a köznyelvben fokozatosan egységesültek: a zártak eltűnésével a középső nyelvállású magánhangzósak váltak egyeduralmukodóvá: *-bül/-bűl, -rül/-rűl, -tül/-tűl* > *-ból/-böl, -ról/-röl, -tól/-töl*. (Széchenyinél még könyvcímbe is zárt alakot látunk, 1828: *Lovakrul*.) Bizonyos vonzatok kettőssége máig fennmaradt, és a regionális köznyelvi, köznyelvi szintig is eljutott, pl. *ért valamin/valami alatt, nagyobb nálam/tőlem* (az utóbbi nyelvjárási hátterére l. pl. HEGEDŰS 2012: 111). A *nagyobb tőlem* forma főleg a palóc és északkeleti területen jellemző, de nem ritka a Délvidéken és Moldvában sem.

A **lexikai megoszlásból** származó, olykor a tájszó és tájnyelvi jellegű kifejezés határán álló kettősségek egy része a köznyelvben is fennmarad, regionális köznyelvi státusuk azonban igen különböző lehet. A *burgonya* baranyai tájszóból lett irodalmi nyelvi lexéma a nyelvújítás során, és bár ismertsége általánossá vált, közmagyar szereplése inkább a választékos nyelvhasználatra korlátozódott. A *krumpli* ezzel szemben köznapi, familiáris szó. A *pityóka* 'burgonya' az erdélyi regionális köznyelvben terjedt el, akárcsak a *murok* 'sárgarépa', *kacag* 'nevet', *felleg* 'felhő', *örvend* 'örül'. Ezek közül pl. a *kacag, felleg, örvend* a közmagyar irodalmi szókincsben is jelen van, de régies-választékos stílusárnyalattal. Ugyancsak kialakultak stílusos, gyakorisági és regionális különbségek pl. a *kukorica, tengeri, törökbúza* vagy az *egres, köszméte, pizske* lexikális változatok között. Terminológiai és jelentésbeli különbségek is beleszólhatnak az *eper(fa)/szeder(-fa), varjú/kánya, sündisznó/süncutya, tokány/pörkölt* stb. változatok használatába. A szaktudományi szókincs szabályozottsága pedig bizonyos esetekben – pl. tudományos diskurzusban – ki is zárja a szabad választás lehetőségét.

Ami a nyelvjárások belső életét illeti, a 20. század ötvenes, hatvanas éveiben gyűjtött nyelvjárási és néprajzi atlaszok – bár kis mértékben – már jelzik a kultúraváltással, modernizációval, nyelvvaltozati széttagolódással járó változásokat, mégis többé-kevésbé hűen tükrözik a hagyományos népi kultúra és tájnyelv évszázadokon át alig mozduló világát. Ebből adódik, hogy állapotrajzukból nem csupán saját korukra, hanem – kellő óvatossággal – korábbi évszázadokra is következtetni lehet. A nagy múltú táji megoszlásokra néhány egyesített jelenségtérképpel utalunk (az egyesítések nyersanyagát a két nagy nyelvvaltoz, az MNyA. és RMNyA. szolgáltatta).

A szláv eredetű *bodza* szó legkorábbi alakváltozatai és származékai, a *buzja* ~ *bozja*, *buzjás* ~ *bozjás* már csak régi nyelvemlékeinkben adathatók. A *bozja*-ból hasonulással keletkezett *bozza* azonban már megvan a 20. századi nyelvjárásainkban. Egyesített térképlapunk (16. térkép) tömörszerűen mutatja a nyugat-dunántúli régióban és a Székelyföld nyugati részében, a Küküllők forrásvidékén, azaz egy nyugati és egy keleti peremnyelvjárásba visszaszorulva. Egykori szélesebb elterjedését mutatja egy Felső-Tisza vidéki és egy szilágysági zárványadat. A köznyelvvel megegyező *bodza* ~ *boddza* affrikálódással (esetleg elhasonulással) magyarázható a *bozza*-ból. Jellemzően a középső nyelvterületet uralja, de északnyugaton, északkeleten és délen el is érte a magyar nyelvhatárt. A RMNyA. négy moldvai kutatópontja közül három szintén *boddza*(*fa*) alakú, ami arra enged következtetni, hogy mind a Mezőségen, mind a Székelyföldön régen erősebb képviselője volt ennek a központi változatnak (vö. még az Olt vidékén Sepsikőröspatakat, továbbá két jellegzetes dél-erdélyi nyelvjárászigetet, Lozsádöt és Csernakeresztúrt is). A *borza* ~ *bordza* alakváltozatok elhasonult formák, amelyek mind a *bozza*, mind a *bodza* alakból levezethetők, mindenesetre a Dunántúlon és Erdélyben is e két utóbbi változat széles ütközőzónájában helyezkednek el. A *bozda* hangátvetéses forma, amelynek közvetlen forrása a *bodza* ~ *boddza*. Tipikus lelőhelye a Délnyugat-Dunántúl, de felbukkan a Székelyföld déli, délnyugati szélein is. A székelyföldi *bozja* ugyancsak lehet egy egyszerű hangátvetés eredménye (**bozja* > *bozja*), de inkább azzal a regionális hangváltozással függhet össze, amely hosszú spiránsokból „j + spiráns” hangkapcsolatot csinál (pl. *húzza* > *hújza*, *válassza* > *válajsza* stb.). A *bocfa* palóc és északkeleti tájszó, amely délre hatolt a Tisza mentén és a Duna–Tisza közén, sőt a Dunát is átlépte a Dunazug-hegység környékén, és számos településen osztozik a *bodza*-val. A szóösszetétel előtagjában megőrződhetett egy ősszláv **boz-* tö is, de levezethető egy *bodzafa* > *bodzfa* = *bocfa* változás eredményeként is. Régi nyelvjárás szó, amely már a 13. századtól adatható.

A *bodza* zömmel hangtani problematikája után lássunk egy lexikai típusú kérdéskört. A *kukorica* egyesített térképlapját a köznyelvvel megegyező, szerbhorvát eredetű (közvetítésű) lexéma uralja (17. térkép). Szórványos 20. századi erdélyi jelenléte valószínűleg köz- és irodalmi nyelvi hatásnak köszönhető. Erdélyben a legelterjedtebb változat a belső keletkezésű *törökbúza*, amely a Székely-

földön és a Maros–Küküllők vidékén szinte egyeduralkodó, de gyakorinak tekinthető a Mezőség déli részén is. A Mezőség középső és északi tájain, valamint a Szamos és Felső-Tisza vidékén a román eredetű *málé* terjedt el, ennek azonban ételnévi jelentései is vannak. Ugyancsak román eredetű a moldvai *puj*, amely ebben a régióban a székely eredetű *törökbúza*-val váltakozik. A *törökbúza* szórványos dél-dunántúli jelenléte (Kéty, Kakasd, Szárász, Hidas) jól magyarázható a második világháború végén Tolnába és Baranyába telepített bukovinai (kisebb részben moldvai) székelyek nyelvjárási hagyományával. (További magyarázatra szorul azonban az északnyugati palócban a *kukorica* lexikai variánsaként felbukkanó *törökbúza*.) Jellegzetes tiszántúli tájszó a *tengeri*, amely a *tengeri búza* szó szerkezetből vált ki a 18. század tájékán. A *kukorica* mellett helyet kapott az irodalmi és köznyelvben is (valószínűleg nem függetlenül Arany híres versétől, a Tengeri-hántástól), de tájias színezettel. A 20. század elején – ezt a korszakot igyekeznek rögzíteni a néprajzi atlaszaink – a *tengeri* még szélesebb regionális elterjedtséget mutatott, átlépve a Közép-Tisza vonalát (l. Szolnok megye néprajzi atlaszának idevágó térképét: 18. térkép), a század közepének nyelvállapotát rögzítő MNyA. adatai azonban arról tanúskodnak, hogy a *tengeri* időközben visszahúzódtott a Tiszántúl területére.

Az *egres* egyesített térképének rendkívül változatos hangtani és lexikai nyelv-földrajzi megoszlásából csak a fontosabb változatokra térünk ki (19. térkép). Az ómagyar korban olasz és/vagy bajor-osztrák közvetítéssel nyelvünkbe került *egres* vándorszó feltehetően széles körű ismertségre tett szert, mivel mind a Dunántúlon, mind a Felvidék nyugati részén, mind Erdélyben uralkodó változatnak tekinthető. A nyugati és keleti tömböt azonban a nyelvterület közepén két, feltehetőleg későbbi innováció, a belső keletkezésű, koncentrikusan terjedő *piszke* és az északkeleti területekről délre haladó, a Körösök vidékéig eljutó keleti szláv *köszméte* választja szét. Ezek az újítások olyan erősek voltak, hogy területük nagy részén eltüntették az egy ideig feltehetőleg ott is élő *egres* lexémát; vele csak néhány dunántúli településen van közös előfordulás (*egres* + *piszke*). Van viszont két olyan lexikai innováció, amely szűkebb hatókörű, és az *egres* két tömbjén belől gyakran csak a variáns szerepéig jut el. Ilyen mindenekelőtt a hasonló szemléleti hátterű *tüskeszőlő* és *csipkeszőlő*, amelyek zömmel a Balatontól délre és keletre bukkannak föl, az *egres* szinonimájaként. A másik tájszó a metaforikus alapon keletkezett *füge*, amely a Székelyföld középső és északi részén vetette meg a lábát, de eljutott Gyimesbe és Moldvába is. Kisebb területen terjedt el, mint a dunántúli *tüskeszőlő* és *csipkeszőlő*, de kevesebb kutatóponton osztozik riválisával, az *egres*-sel. Figyelemre méltó, hogy a dunántúli bukovinai székely telepesfalvakban is van nyoma az 'egres' jelentésű *füge*-nek, összhangban a közösség csiki gyökereivel. (Csíkban ma is a *füge* az *egres* tipikus jelölője.)

Az *eperfa* térképlapja (20. térkép) az előzőekhez képest kevésbé változatos, de az *eper(fa)* – *szeder(fa)* lexikai megoszlás az egyik legismertebbek közé tartozik, országos szinten is, mivel a *szeder(fa)* a dunántúli és nyugati felvidéki regionális

köznyelveknek is jelegzetes eleme. Az *eper(fa)* valaha az egész magyar nyelvterület ismert szava lehetett, erre utal, hogy Moldvától a Muravidékig megtalálható, és a Duna vonaláig szinte nincs vetélytársa. A *szeder(fa)* a Nyugat-Dunántúlról indult kelet és délkelet felé, és a Dél-Dunántúlon fékeződött le, ahol változatos ütközőzóna alakult ki, amelyben nemcsak a két jellegzetes főtípus küzd a hegemoniáért, hanem kisebb „ellenlábások” is megjelennek, mint a *dudafa* és *pepörfa*.

A **lexikális térbeli és időbeli megoszlást** nemcsak elszigetelt szavakon, hanem az **egy jelentésmezőbe tartozó kifejezéseken** is lehet tanulmányozni. Nagy nyelvatlaszaink példái közül ide tartoznak többek között az ’emlőszállat utódot hoz a világra’ jelentésű térképlapok. A nagyatlasz két nagyobb és két közepes háziállat (tehén, ló, disznó, kutya) szülésére vonatkozó térképet tartalmaz, a romániai nyelvatlasz ezeken kívül még a kecske és juh igéit is közli. A négy közös lexémából készített egyesített térképlapokból (21., 22., 23., 24. térkép) nemcsak az új és újabb magyar kor állapotára lehet következtetéseket levonni, hanem a régebbi korszakokra is.

Az *ellik* legszélesebb körben (a nyelvterület közepén) a tehénre és a lóra vonatkoztatva terjedt el, a kisebb állatoknál a Duna menti területeken jellemző. A disznóra és a kutyára kapott válaszok alapján rekonstruálható, hogy az *ellik* fő lexikai riválisai az Alföldön (Tisza-vidék, Körösök vízgyűjtője) a *fial*, *fiaz* (~ *fiadzik*) voltak. A finnugor eredetű tövekből képzett igék feltehetőleg már a honfoglalás után kezdtek területi és jelentésbeli megoszlást kialakítani: az *ellik* nyelvöldrajzi tengelye a Duna, a *fial*, *fiaz* ~ *fiadzik*-é a Tisza és Körösök vidéke lettek. A Mezőség primér táji kapcsolatai miatt eredendően a Szamos és Tisza-vidék mintáját követte (vö. a moldvai csángó kirajzások relikttumaival), később azonban a székelyföldi megoldásokra állt át (l. alább). Az *ellik* csak északon és délen érte el a nyelvterület határát, míg a *fial* és társai az Őrvidéktől kezdve Moldváig felbukkannak (a kisebb állatokra vonatkoztatva). Ebből azt az óvatos következtetést is levonhatjuk, hogy kezdetben a *fial* bármelyik állatra vonatkozó, általánosabb jelentésű szó volt, szemben az *ellik*-kel, amelyre ez nemigen mondható el, viszont az *ellik* területi expanziója dinamikus lehetett.

A területi mozgásokkal párhuzamosan jelentésmegoszlási folyamatok is lezajlottak: az *ellik* azoknak a nagyobb állatoknak a szülésére kezdett korlátozódni, amelyek tipikusan egyetlen utódot hoznak a világra, a *fial*, *fiaz* (~ *fiadzik*) pedig azokra, amelyek tipikusan többet. Ez a megoszlás természetesen a két főváltozat ütközőzónájában, a középső nyelvterületen volt a legerősebb. A Dunántúl nyugati és déli felén egy sajátos onomasziológiai típus alakult ki, amelynek sémája szerint a „szülésigét” az utód fajspecifikus nevéből kell megalkotni a -z igekepzővel: *borjazik* (a tehén), *csikózik* (a kanca), *malacozik* (a koca), *kölykezik* (a kutya) stb. Hogy korai típusról van szó, jelzi az is, hogy a Székelyföld, amely dunántúli telepésekkel töltődött fel az ómagyar korban, szintén ezt a mintát követi. Informatívabb tartalma miatt ez az innováció is erős területi fejlődést produkált: a Dunántúlon és a Mezőségen a *fial* és társai rovására terjeszkedett. Érdekes

színfolt a *csikózik* (*a kanca*) térképén az a zömmel Zala és Somogy megye területére lokalizálható folt, amely a *vemhezik* tautonima elterjedését mutatja. Ennek tövében egy kihalt állatnév, a *vehem* (> *vemh*) ’ló, szamár csikója’ található. – Az említett lexémák területi mozgásának diakroniájáról a jól lokalizált nyelvjárástörténeti adatok hézagossága miatt kevés információnk van, de annyit nyugodtan kijelenthetünk, hogy átfogják szinte az egész Kárpát-medencei történelmünket.

Minél kisebb, illetve jelentéktelenebb állat szüléséről van szó, annál változatosabb nyelvföldrajzi térkép tárul elénk. Ezt a megállapítást szélesebb értelmű nyelvföldrajzi szabályként is megfogalmazhatjuk: ha az egy jelentésmezőbe tartozó fogalmakat a szókinszben elfoglalt pozíciójuk (fontosság, szövegbeli gyakoriság stb.) szerint rangsoroljuk, akkor a ritkébbak és specifikusabbak lexikális térbeli leképeződése változatosabb, mint az általánosabbaké, gyakoribbaké.

Van még két, állatok szülésére vonatkozó igénk, amelyet a nagyatlások közül sajnos csak az RMNyA. térképezett: 487: *ellik* (*a juh*) és 488: *ellik* (*a kecske*). (Saját feldolgozásunkban I. a 25. és 26. térképet.) Erdélyben és Moldvában – akár csak a nagyobb állatok esetében – a juhra és kecskére sem találunk *ellik* igét. Felvetődik a kérdés, hogy ez a furcsa egyneműség milyen régi időkre nyúlik vissza. Érdeemes a Szótörténeti tár idevágó anyagát szemügyre venni. Lássuk tehát az *ellik* adatait (a helyesíráson kisebb nyomdatechnikai jellegű egyszerűsítést hajtottunk végre): „**1.** borjazik; [...] 1673: Fejős Tehenek közzül hét most ősszel *ellettek* [Fog; Utl]. **2.** csikózik; [...] 1843: A szegény öreg Csák égy év és három napra, égy szép piros pej kanca csikot *ellett* Persivátol [Zsibó; Wlt Nagy Lázár lev.]” (Szt. 2: 1053). Az első adat Fogaras város udvartartási irataiból, a második a báró Wesselényi család levéltárából való: a levél írója feltehetőleg az a Nagy Lázár, aki Szinnyi lexikona szerint (Mírók. 9: 711) kéziratos munkát hagyott hátra a kolozsvári színészetről. Egyik forrás sem tekinthető nyelvjárási szempontból relevánsnak. További két adat található még ’borjazik’ jelentéssel a Szt. 8. kötetében a *megellik* szócikkében (449) 1729-ből és 1793-ból, Dés város levéltárának jegyzőkönyvéből, illetőleg a Szilágy megyei Zsibóról. Zsibó a történeti Partium területén található, jelenleg is az *ellik* keleti peremzónájában, a Szamos parti Dés pedig Erdély kapujában, a *borjazik* mai területének északnyugati csücskében. Ez a néhány példa tehát egyrészt számszerűleg, másrészt csoportnyelvi, illetve dialektológiai státusa tekintetében inkább erősíti, mint gyengíti azt a tételt, hogy Erdély nyelvjáráσαι már a korábbi századokban sem használták – legfőljebb igen ritkán és területi kötöttséggel – az *ellik* igét.

Mielőtt sorra vennénk azokat a szavakat, amelyek a keleti nyelvterületen az *ellik* helyén állnak, térjünk vissza röviden a jelentésmező differenciálódásának kérdéséhez. Amint említettük, a *fial/fiaz(ik)* megjelenésével nemcsak lexikális megoszlásra nyílt mód, hanem a megnevezés „perspektívája” is módosult: a történés a születő utód szemszögéből is értelmeződik: ’fiú /= utód/ jön a világra’. Gyökeres fordulat azonban akkor következett be szemasiológiaiilag, amikor az utódra való utalás nem általánosságban, hanem konkrétan, fajspecifikusan való-

sult meg. Vagyis a tehén borjút ellik, azaz *borjazik*, a ló csikót, azaz *csikózik*, a koca malacot, azaz *malacozik*, a kutya kölyköt, azaz *kölykezik*. A képet tovább színesíti az, ha egy állat kicsinyét eleve több szóval nevezhetik meg, például a kiskecske lehet *gida*, *gidó*, *olló* stb., ezért az ezekből alkotott igék is többfélék lehetnek. Erdély területén a nyelvjárások zöme ebbe a kognitív szemantikai típusba tartozik, de nyomai vannak az ősbibb *fial* igének is. A változatos szóállomány mind az élőnyelvi atlaszokban, szótárakban, mind a Szótörténeti tárban sok példával, jól dokumentálható. Lásd az utóbbiban a következő szócikkeket (az első előfordulás évszámával): 1579: *bárányoz*, 1786: *bárányozik*, 1588: *bárányozás*; 1687: *borjúzás*, 1598: *borjúzik*, 1688: *borjúzandó*, 1605: *borjúzó*, 1692: *borjúzott*; 1799: *csikózás*, 1799: *csikóz(ik)*, 1684: *csikózó*, 1827: *csikóztatik*; *fiadzó* (1631: 'malacozó', 1756: 'bárányozó'), *fiazó* (1687: 'malacozó', 1749: 'bárányozó'), *fiazik* (1592: 'malacozik', 1824: 'bárányozik'); 1831: *gidózó*; 1724: *kölykezik*; 1693: *maladzó* [!] (*disznó*); 1763: *malacozás*, 1716: *malacozó*; 1763: *ollózik*, 1637: *ollózni való*, 1711: *ollózó*, 1698/1730: *ollózó számban levő*.

Vessünk ezek után egy pillantást az RMNyA. 487. *ellik* (*a juh*) szimbólumokkal és izoglosszavonalakkal szemléltetett térképére (25. térkép)! A bal oldali szelvényen látható az *ellik* izoglosszája, amely átlósan északkelet-délnyugat irányban húzódik. Kalotaszeg vidékén érintkezik a (*meg*)*bárányozik* tömbjével, amelynek centruma a Mezőségen van. Az E-8 kutatóponton kisebb kelet-nyugati irányú áttörés figyelhető meg az *ellik* rovására, egyébként a jelenséghatár megegyezik a többi térképen látható vonallal. Lent a Maros völgyében látható két ismert nyelvjárássziget. Csernakeresztúron (R-1) Bukovinából áttelepült székelyek leszármazottai élnek, így érthető, hogy a székelység északi, északkeleti részének (a kibocsátó területeknek) a szóhasználata tükröződik a *megfiadzik* igében. A másik nyelvjárássziget Lozsád (R-2), ahol mezőségi eredetű lakosság él, ennek megfelelően a helyi tájszó: *meqbárányozik*. A térképlap jobboldali szelvénye, amely a Mezőség nagy részét, a Székelyföldet és Moldvát ábrázolja, két lexéma vetélkedését mutatja. A Mezőség egyöntetűen a (*meg*)*bárányozik* területe, a Székelyföldön mindkét szó előfordul, jellegzetes területi megoszlással: a középső tömb a (*meg*)*fiadzik*-é, ezt öleli körül egy széles déli sáv, amelyet a rivális kifejezés birtokol. A négy moldvai kutatópont ugyancsak jellegzetes és jól magyarázható képletet mutat. Az északi csángó Szabófalva (H-1) – mezőségi gyökereiből eredően – *meqbárányaddzik*, a déli csángó Bogdánfalva (N-1) ugyancsak mezőségi nyelvjárási szubsztrátuma szerint *bárányaddzik*-ot mond. A dél-erélyi nyelvjárássziget, Oltszakadát (S-1) legközelebbi szomszédait, Kóbort (T-11) és Halmágyot (T-12) követve szintén *bárányozik*-ot mond. Az egyetlen nyelvjárássziget, amely várakozásainkkal ellentétes képet mutat, Domokos (C-3): nem a mezőségi, hanem a középső székely mintát követi (*megfijaddzik*).

A másik elemzendő térkép, az RMNyA. 488. *ellik* (*a kecske*) jóval differenciáltabb tagolódású (l. a 26. térképet). Hasonlóság mutatkozik az előző lappal többek között a következőkben. Az *ellik* izoglosszája ugyanazon a nyomvonalon

halad, de Középlak (E-8) is a területe alá tartozik. A Maros vidéki két nyelvjárás-sziget viselkedése is szabályszerű: Csernakeresztúr (R-1) belső székely, Lozsád (R-2) mezőségi mintát követ. A Székelyföld északi felében ismét látható a *(meg)fiadzik* tömbje, amelyet csonka körívben egy fajspecifikus helyi kifejezés, a *(meg)ollózik* ölel körül.

Néhány jellegzetes különbség is érzékelhető. Ilyen például az, hogy a központi székely tömbből délkeleten levált egy területdarab (U-1, 3), amelyet így körül-folyt az *ollózik* egyre szélesedő sávja. Ez utóbbinak az offenzív, előretörő, terjeszkedő szerepét mutatja az is, hogy a Maros és Küküllők vidékén több nyugatra irányuló éket alakított ki (l. pl. F-9, L-15, 16), keleti irányban pedig az egyik székelyes csángó kutatópontot is meghódította (U-8: Diószeg). Különbség továbbá az is, hogy a Mezőség területe igazi nyelvföldrajzi „csatátér”. A fő tömböt a *(meg)gidózik* területe adja, de ez szétesőben van egy északi és déli alcsoportra. A két csoport közé ékelődött egy jellegzetes innovációs megoldás, a *bárányozik* (L-3, 5, 6, 7), amely egy másik faj kicsinyének nevét tette meg az ige alapjául. Ilyen „külső” megoldások akkor szoktak feltűnni a nyelvföldrajzi térben, amikor többirányú és viszonylag kiegyenlített versengés folyik a jelen levő szavak, illetve jelenségek között. A gyenge helyzetű reliktumok közé tartozik a Mezőségen a *(meg)fiadzik* lexéma, amely néhány elszigetelődött ponton található meg (F-12, L-1, 11). Egykori nagyobb hatókörére enged következtetni az, hogy egyes nyelvjárászigeteken is még fellelhető (pl. C-3).

4.2.6. AZ ÚJABB MAGYAR KOR

Az újabb magyar kort egyszerre jellemzi két általános nyelvtörténeti tendencia: az erős köznyelviesség és a peremterületek archaizálódása, nyelvi asszimilációja. Egyes archaikus állapotok megőrzésének és az évezredek változások tükröződésének látványos színtere például a helyi hangrendszerek, fonémaállományok különbsége. Még a 20. század első felében is 8 magánhangzórendszer-típus meglétét igazolják az adatok. Nyilvánvaló, hogy ezek közül egyik sem – még a köznyelvi rendszerrel megegyező sem – újabb fejlemény, hanem hagyományozódott jelenségek: megőrzött archaizmusok és archaikus neologizmusok. Arra azonban itt nincs mód, hogy rekonstruáljuk kialakulásuk rendjét és idejét. A pusztán tény azonban, hogy ennyi hangrendszertípus volt – illetve őrződött meg – évszázadokon át a magyar nyelvterületen, mutatja egyrészt a nyelvhasználati változatosságának a hangrendszerekre is kiható erejét, másrészt a nyelvi rendszer e téren is megnyilvánuló rugalmasságát. A nyelvjárás különfejlődés a határokon belüli és kívüli regionális köznyelvekre is kihatással van.

A szóban forgó, részben már visszaszorult nyelvjárás hangrendszertípusokat a következő két alfejezetben mutatom be (a köznyelvhez képest többletként vagy hiányként jelentkező hangok feltüntetésével).

4.2.6.1. NYELVJÁRÁSI MAGÁNHANGZÓ-RENDSZEREK

1. Megegyezik a magyar köznyelvvél (7 rövid és 7 hosszú magánhangzó). A formálódó 18–19. századi irodalmi nyelvi norma hangtani tekintetben főleg az északkeleti nyelvjárási régió nyelvhasználatán alapult. Értelemszerűen előbb volt tehát a 7 + 7 tagú északkeleti nyelvjárási magánhangzórendszer, mint a belőle alakult s vele azonos standard hangrendszer. A típus a 2. számúból alakult a zárt *ĕ* fonéma kihasználásával. (A folyamat bizonyos régiókban már a kései ómagyarban elkezdődhetett.)

2. Egy többlet van, a zárt *ĕ*. Ez az ősi beszédhang mindegyik magyar nyelvjárási régióban megőrződött kisebb-nagyobb mértékben, ám az északkeletiben (a Szilágyság egy részének kivételével), továbbá a Mezőségen és az északi csángóban csak nyomokban fordul elő, s nem alkot a nyílt *e*-vel fonémaoppozíciót. Regionális köznyelvi szinten is használatos, ezért nem lehet azonos státusúnak tekinteni a csak szűkebb területen használatos, tulajdonképpeni nyelvjárási hangokkal (pl. a palóc illabiális *á*-val vagy az *ly* fonémával).

3. Egy többlet van, a zárt *i*-zö pozíciókban megjelenő *i₂* fonéma, amely nyitódó *ĭĕ* kettőshangzóban realizálódik, szemben az eredeti monoftongusos *i*-kkel (*i₁*). (Az *é* fonéma tipikus realizációja a záródó *ĕi* diftongus.)

4. Két többlet van: az egyik a rövid zárt *ĕ*, a másik a hosszú *ĕ*.

5. Három többlet van, éspedig két, egymástól független altípusban:

a) A felső nyelvállású eredeti hosszú monoftongusok (*ú₁*, *ű₁*, *i₁*) mellett megjelennek a nyitódó kettőshangzóban realizálódó *ú₂*, *ű₂*, *i₂* fonémák, amelyek a 3. pontban már ismertetett *i₂*-n kívül a zömmel *v* tövű névszókban, igékben és egyes toldalékokban megfigyelhető zárt *ú*, *ű*-s ejtések folytatói: *lú* > *luo*, *kű* > *küö*, *szű* > *szüö*, *-bűl* > *buol*, *-rűl* > *ruol*, *-tűl* > *tuol* stb. (Ezekben a nyelvjárásokban az *ó*, *ő*, *é*-k záródó kettőshangzósak.)

b) A zárt *ĕ* mellett a veláris zárt *ĕ* és *i* is használatos (a moldvai nyelvjárások román kölcsönszavaiban).

6. Egy többlet (a zárt *ĕ*) mellett három hiány jellemző: *i*, *ű*, *ú* helyett a rövid párok (*i*, *u*, *ü*) állnak. Ez a típus főleg a Nyugat-Dunántúlra jellemző.

7. Egy többlet (a zárt *ĕ*) mellett négy hiány jellemző: *ö*, *ő*, *ü*, *ű*. Helyettük az illabiális párok állnak: *ĕ*, *é*, *i*, *í*. A jelenség a szlovák nyelv erős hatásával magyarázható egyes perem helyzetű palóc nyelvjárásokban, illetve az innen elvándorolt népesség néhány szigetnyelvjárásában (Kupuszina/Bácskertes: Szerbia).

8. Hét hiány jellemzi: nincsenek hosszú magánhangzók, helyettük is a megfelelő rövidek állnak. Ennek megfelelően viszont van zárt *ĕ* (az *é* helyén) és illabiális *á* az (*á* helyén). A típus a Mezőség egy részére jellemző, ahol a román hatás már megszüntette az eredeti magyar rövid–hosszú korrelációt. A rövidülési jelenség egyre inkább megfigyelhető az erdélyi regionális köznyelvekben is.

9. Egy fonémahiány van, a nyílt *e*. A Nyitra-vidéki nyelvjárások északi csoportjában három szomszédos faluban (Béd, Nyitraegerszeg, Menyhe) jellemző. A szlovák nyelv hatására az eredeti nyílt–zárt korreláció nem a zárt, hanem a nyílt *e* ro-

vására szűnt meg, azaz minden *e* helyett *ë* áll. Számszerűleg tehát itt is 7 rövid magánhangzó van, mint a köznyelvben, de más rendszerhelyen van hiány és többlet.

4.2.6.2. A NYELVJÁRÁSI RÖVID MÁSSALHANGZÓK RENDSZEREI

1. Megegyezik a magyar köznyelvvél: 25 rövid mássalhangzója van. Ilyen a magyar nyelvjárások többsége. Történetileg a 2. típusból származik, a *ly* kihalásával keletkezett.

2. Egy többlete van: megőrizte az *ly*-t. Ez a legősibb típus, jellemző előfordulási helye a palóc régió közepe és északnyugati pereme.

3. Két hiánya van, a *ty*, *gy*, helyettük *cs*, *dzs* áll (az Árpád-kori *c's*, *džs* folyta-toiként). Tipikus előfordulása a felsőöri nyelvjárás volt, de meggyengült formában egyes elszigetelt mezőségi településeken is megtalálható (pl. Mezőveresegyháza, Magyarorszávat, Szépkényerűszentmárton).

4. Egy többlete (*ly*) és két hiánya van (*ty*, *gy*). Jellemző előfordulási helye az északi csángó nyelvjárás volt, de már eltűnőben van. Eredetileg ide tartozhatott a mezőségi nyelvjárás legarchaikusabb rétege is (1. előző pont), amely az évszázadok során elveszítette ugyan az *ly* fonémát (*j*-zövé vált), de megőrizte a *cs/dzs*-zést.

4.2.6.3. AZ ÁLLAMHATÁROK MINT NYELVJÁRÁSI MEGOSZLÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

Az újabb magyar korban a nyelvváltozati differenciálódást felerősítette a történelmi Magyarország Trianont követő szétválasztása. A határon túlra került területek dialektális nyelvhasználatát konzerválódott, elszigetelődött. Jól mutatják ezt azok a hármastartás menti vizsgálatok, amelyek – nyíregyházi nyelvészek módszeres és sokoldalú vizsgálatainak során – a magyar–ukrán–román határ két oldalán fekvő magyar települések nyelvjárását vetetik össze, főleg lexikális és morfológiai szinten. A nyelvi változásokat a látszólagos időben, azaz három adatközlői generációt összehasonlítva követik (3. generáció: 61 év felettek, 2. generáció: 31 és 61 év közöttiek, 1. generáció: 31 évnél fiatalabbak). A diakrón vetületet tehát az egyik szociolingvisztikai változó, az életkor adja, ugyanakkor fontos szerephez jut az iskolai végzettség is, hiszen a magasabb iskolai végzettségűek körében intenzívebbek a nyelvi változások. A három mintavételi csoport: 1. alacsony iskolai végzettségűek, 2. középiskolát végzettek, 3. felsőfokú végzettségűek. A háromdimenziós térképeken 6 hazai és 6 határon túli kutatópont áll egymással szemben, mellettük pedig színes diagramok jelzik az egyes nyelvi változók megterhelését (gyakorisági mutatóit). Ezek a korszerű mintavételi és ábrázolási technikák egyszerűen képesek láttatni bizonyos területi és társadalmi csoportok nyelvhasználatának időbeli mozgását, különös tekintettel a visszaszoruló nyelvjárású jelensé-

gekre. A szóban forgó reprezentatív vizsgálatokat szükséges lenne 20–30 évente megismételni, hogy a valóságos időben is követhetővé váljanak a kiszemelt folyamatok. Feltételezhető, hogy a Trianon utáni elszigetelődési folyamatok megfordulása is kimutathatóvá válik majd, részben az európai integráció, részben az infokommunikációs forradalom határok feloldó, kultúrákat és nyelveket közelítő, illetve elválasztott nemzettesteket összeforrasztó reintegrációs politika eredményeképpen.

Alább a *sárgarépa* lexéma két munkatérképét (27. és 28. térkép), valamint a *bíróhoz* alaktani típusváltozók lapját (29. térkép) közöljük a hármaskor határ menti vizsgálatokból.

A két lexikai munkatérkép közül az első, a *sárgarépa* (a) a kutatópontokon előforduló lexemakombinációkat is mutatja: 1. *murok* (és alakváltozatai) egyedül, 2. *murkó* (és alakváltozatai) egyedül, 3. *murok/murkó*, 4. *sárgarépa/murok*, 5. *sárgarépa/murkó*, 6. *sárgarépa/murok/murkó*, 7. *sárgarépa* (~ *répa*) egyedül. A második (b) munkatérkép a könnyebb áttekinthetőség jegyében nem ábrázol kombinációkat csak lexikai jelenlétet. A térképek áttekintéséből kiviláglik, hogy a határ magyar oldalán már jelentősen előretört a köznyelvi *sárgarépa*, a nyelvjárási változatok főleg az időseknél maradtak meg, míg a határon túli falvakban még a tájnyelvi *murok*, *murkó* dominál. A lexikális változatosság is inkább a határon inneni kutatópontokon az erősebb, de vannak kivételek is (pl. a kárpátaljai Tiszaújlak a magyarországi Lónyával vetekszik, ellenben Rozsály csak két változatot mutat, jóllehet határon inneni). A magasabb iskolázottság és fiatalabb életkor a határon túli adatközlőknél is aránybeli különbségeket idéz elő az innovációk terén.

A 29. térkép a *hová* kérdésre felelő *bíróhoz/bírónál* típusváltozó területi és társadalmi megoszlását ábrázolja. Az északkeleti régióban a közelmúltig eléggé általános használatú volt a latívuszi jelentésű *-nál/-nél* 'személyhez' értelemben (*bírónál*, *Ferencnél*, *Erzsinnél megyek*). A *bírónál megyek* forma visszaszorulási ütemében már nincs látványos különbség a határon inneni és túli települések között, ugyanakkor a 'családhoz' jelentésű *-éknál/-éknél* (*Erzsiéknél megyek*) fáziskésésben van a 'személyhez' jelentésű *-nál/-nél*-hez képest, így a határon túli jelenléte is általában markánsabb (P. Lakatos szerk 2012: 52).

A magyar köznyelv korlátozott 20. századi hatásával egyidejűleg a szomszédos államokban megerősödött a helyi államnyelv befolyása. Az államnyelvi befolyás mindenekelőtt a szókinés területén jelentkezik, de vannak hangtani, artikulációs vetületei is. Erdélyben például a kétnyelvűség mértékétől, intenzitásától függően a magánhangzók rövid/hosszú korrelációja meggyengülőben van, mind a nyelvjárássokban, mind pedig a regionális köznyelvekben. Ennek következtében szaporodik például a zárt *ë* hang használata, de nem az eredeti, etimologikus pozíciókban, hanem a hosszú *é*-k helyén: *Szëkejföld*, *Mezösëg*, *kërdez* stb.

A regionális köznyelvek határon túli lexikai specifikumainak egy részét legújabb értelmező szótáraink is törekszenek – bizonyos mértékig – tükröztetni (l.

az ún. határtalanításra való törekvést), illetve internetes adatbázisok gyűjtik a lexikális és szintaktikai regionalizmusokat.

Néhány példa a szomszédos országok regionális köznyelvéből: Szlovákia: *stekker* 'konnektor', *horsica* 'mustár', *blokk* 'tömbház', *televízor* 'tévékészülék', *tyeplák* 'melegítő', *szemafor* 'jelzőlámpa', *bufet* 'büfé', *invalid* 'rokkant', *szesztra* 'ápolónő', *szolgálatos orvos* 'ügyeletes orvos'; Ukrajna: *beteglapon van* 'táppénzen van', *lead (vizsgát)* 'letesz (vizsgát)', *becsenget* 'betelefonál', *kiírat* 'előfizet'; Románia: *tefont ad* 'telefonál', *taxit vesz* 'taxit rendel, taxiba száll', *szimpatizál engem* 'szimpatizál velem', *infarktust csinál* 'infarktust kap', *elszigeteltségi pótlék* 'területi pótlék (pedagógusoknak)', *régiség* 'szolgálati idő', *kap* 'talál', *murok* 'sárgarépa'; Szerbia: *hrónikus* 'krónikus', *sztartol* 'startol', *privilégio* 'privilegium', *tendenció* 'tendencia' stb. Amint e néhány példa is mutatja, a regionalizmusok zöme kontaktushatás eredménye: jövevényszó, tükörszó, tükörkifejezés, jelentéskölcsönzés, csak kis hányaduk nyelvjárási eredetű szó. Az államnyelv természetesen a nyelvjárások szókincsére is erős hatást gyakorol.

4.2.6.4. NÉHÁNY SZÓ A REGIONÁLIS KÖZNYELVISÉG TÖRTÉNETI MOZGÁSÁRÓL

A regionális köznyelviség Magyarországon is terjedőben van: ezek az enyhe fokú nyelvjárásiasságot megőrző változatok sok helyen már egyesnyelvűséget (egy-nyelvváltozatúságot) eredményeznek, megszüntetve a nyelvjárás/köznyelv kettősséget és a kódváltás szükségességét. A 21. század városi fiatalsága a közép- és felsőfokú iskoláztatásnak és az életformaváltásnak köszönhetően már egyre kevésbé ismeri a nyelvjárásokat.

Napjainkban Közép-Magyarországon a Budapest–Cegléd–Szolnok–Debrecen tengely mentén olyan új régió van kialakulóban (vagy: alakult ki), ahol a korábbi nyelvjárásoknak már csak töredékelemei maradtak meg. Sőt azt is megkockáztathatjuk, hogy ez a „semleges zóna” a Duna vonalát átlépve már a Balaton keleti térségét is elérte. (Határozottabb megállapításokat majd az Új magyar nyelv atlasz adatainak értékelése után tehetünk.) Az eredetileg négy régió ütközőzónájában zajló spontán integrációs folyamatokat felgyorsították a gazdasági, társadalmi változások, és már nem valamely nyelvjárás dominanciája érvényesül, hanem a köznyelv mindent lefedő ereje. A földrajzi, nyelvi perifériákon élő nyelvjárások hosszú távon való túlélésének esélyeit csak a regionális változatokkal szembeni tolerancia erősödése, a pozitív nyelvjárási attitűd fejlesztése biztosíthatja. Ebben több tényezőnek van kiemelt szerepe: a vidék gazdasági és társadalmi felemelkedésének, amely a helyi kultúra és identitás erősödését is magával hozza, másrészt az iskolai nevelésnek meg a médiának – szélesebb körben a felvilágosult magatartásnak –, amely ezt a kultúrát elismeri és elismerteti.